

Міністерство аграрної політики та продовольства України
Миколаївський національний аграрний університет

Т. В. Пилипенко

Логіка, етика й естетика
Курс лекцій

Миколаїв
2014

УДК 330.8
ББК 65.01

Автор:

Т. В. Пилипенко — канд. екон. наук, старший викладач кафедри економічної теорії і суспільних наук Миколаївського національного аграрного університету

Друкується за рішенням науково-методичної комісії обліково-фінансового факультету Миколаївського національного аграрного університету від 2014 року, протокол №

Рецензенти:

А. В. Ключник — д-р. екон. наук, професор кафедри світового сільського господарства і зовнішньоекономічної діяльності Миколаївського національного аграрного університету;

О. В. Погорелова — канд. екон. наук, доцент, завідувач кафедри обліку і економічного аналізу Національного університету кораблебудування ім. адмірала Макарова.

© Миколаївський національний
аграрний університет, 2014

Тема 1. Предмет логіки

1. Логіка як наука. Історія логіки.
2. Види логіки
3. Проблема істинності мислення

1. Термін «логіка» походить від давньогрецького слова «логос» (logos), основні значення якого пов'язані з поняттями «мислення» («думка») і «мова», «мовлення» («слово»). Тоді мислення ще не усвідомлювалось як відносно самостійний феномен. «Логос» у розумінні давньогрецького мислителя Геракліта (VI—V ст. до н.е.), який першим вдався до цього терміна, — це те, що упорядковує світ, одвічна об'єктивна всезагальна тривка закономірність. Певною мірою таке значення термін «логіка» зберігає і в наш час. Буття, за сучасними уявленнями, є суперечливою єдністю впорядкованості й хаосу. Виходячи з визначальної ролі першого моменту, говорять про об'єктивну логіку виникнення, становлення і розвитку тих чи інших об'єктів, зокрема про логіку подій тощо. Деякі західні економісти, беручи до уваги неефективність радянської системи господарювання і передрікаючи загибель політичного режиму, який підтримував цю систему, стверджували: «Сама логіка історичного процесу засвідчить, що ми були праві». Мовляв, розмови і міркування — це одне, вони можуть бути різними, а перебіг історичних подій підпорядковується певним закономірностям, у ньому є логіка: нинішній стан речей (неефективна економіка) з необхідністю породить саме такий завтрашній день — поразку політичного режиму, який насильно впроваджує неефективну, неконкурентоспроможну систему господарювання. Оскільки так воно й сталося, то ці автори вважають, що логіка їх міркувань (суб'єктивна логіка) збіглася з логікою історичного процесу. Звертаючись до логіки речей, подій, логіки історичного процесу, цього найпереконливішого аргументу, кажуть: «Життя покаже», «Поживемо — побачимо». Сподіваючись, що очікуваний результат з необхідністю впливає із сучасних умов, хоч вони для цього поки що несприятливі, говорять: «Сміється той, хто сміється останнім». Водночас до слова «логіка» вдаються й тоді, коли характеризують деякі духовні явища, насамперед мислення. Йдеться про так звану суб'єктивну логіку. Логічним, тобто таким, у якому є логіка, називають чітко визначене, послідовне, несуперечливе, доказове мислення.

Логікою називають і науку, яка досліджує впорядкованість людського мислення, його закони й форми, і відповідну навчальну дисципліну.

2. Розрізняють традиційну і сучасну логіку. Був час, коли чи не головну відмінність між ними вбачали в тому, що перша зберігала в собі елементи діалектичної логіки (при цьому часто зверталися до логіки Арістотеля, зокрема до його вчення про категорії). Проте переважна більшість фахівців вважає, що специфіка сучасної формальної логіки полягає у використанні ідеї наведення доводів, подібних до обчислень у математиці, математичних методів, штучної мови тощо. Традиційна логіка — перший ступінь формальної логіки, тобто її «арифметика», в ній досліджувані структури думок і міркувань ще обтяжені змістом, оскільки виражені переважно засобами природної (національної) мови. Сучасна ж логіка (так звана математична чи символічна) — другий, вищий ступінь розвитку формальної логіки, своєрідна «алгебра» логіки. Вона застосовує математичні методи та спеціальний апарат символів і досліджує мислення з допомогою числення. А це відкриває дорогу до пізнання нових закономірностей мислення, з якими доводиться стикатися при побудові складних логічних конструкцій, зокрема в математиці, кібернетиці, теорії релейно-контактних систем, при проектуванні, в роботі електронно-обчислювальних машин, різноманітних автоматів і керуючих пристроїв. Розмірковуючи над проблемами «живучості» традиційної логіки, необхідно зважати на багато обставин, та не можна ігнорувати ту істину, що люди ніколи не відмовляться від природної мови, а буденна свідомість ніколи не буде витіснена науковою. Оскільки ж міркування людей у багатьох сферах життя залишаються «обтяженими» природною мовою, то без традиційної логіки обійтися неможливо.

Розрізняють ще класичний і некласичний різновиди сучасної логіки. Одні вчені жорстко протиставляють їх, інші — навпаки, розглядають як різні напрями і тенденції в її розвитку. Класична логіка, як і традиційна, кожному висловлюванню приписує лише одне з двох істиннісних значень — істину або хибу. Цю логіку започаткували Г. Фреге і Б. Рассел. Дати однозначне визначення поняття некласичної логіки нелегко. Критика класичної логіки, що розпочалася на початку ХХ ст., спричинила виникнення новітніх розділів сучасної логіки, які в сукупності складають так звану некласичну логіку. Окремими розділами цієї логіки є:

— алетична логіка — аналізує сенс термінів «необхідно», «можливо», «випадково» та їх модифікації;

— деонтична логіка — вивчає логічні зв'язки нормативних висловлювань, до складу яких входять терміни «дозволено», «обов'язково», «заборонено» та їх різновиди;

— епістемічна логіка — досліджує сенс термінів «доведено», «спростовано», «знаю», «сумніваюся» та ін.;

— логіка оцінок — вдається до термінів «добре», «погано», «краще», «гірше», «байдуже»;

— релевантна логіка — виділяє і систематизує тільки доречні (релевантні) принципи логіки, виключаючи всі інші, зокрема парадокси імплікації;

— темпоральна (логіка часу) — досліджує логічні зв'язки між висловлюваннями про минуле, сучасне, майбутнє.

Цей перелік можна продовжити. У недалекому минулому особливого значення надавали діалектичній логіці (цей термін запровадив Гегель для позначення вчення про всезагальні закони розвитку всіх «природних і духовних речей»). Деякі радянські вчені твердили, ніби цю науку створили класики марксизму-ленінізму. Щоправда, така думка поділялася не всіма вченими. Так, відомий популяризатор логіки М. Кондаков зазначав, що К. Маркс і Ф. Енгельс не вдавалися до терміна «діалектична логіка» в жодній зі своїх праць, опублікованих за їх життя. Діалектична логіка, за його словами, не є «...логікою в загальноприйнятому значенні цього слова» [39]. На нашу думку, діалектика як наука нагадує логіку лише настільки, наскільки вона в змозі виявити упорядкованість процесу пізнання і відповідно зорієнтувати вчених усіх наукових галузей у сфері найзагальніших законів розвитку всього суцього. Оскільки ж діалектика досліджує гранично загальні проблеми, то вона виконує роль швидше методології, ніж власгіє логіки.

Іноді говорять про логіку різних груп людей — дитячу і жіночу, логіку злочинців і логіку законників тощо. Логіка має загальнолюдський характер. Та в процесі міркування різні групи людей (залежно від соціального становища, статі, віку тощо) схильні виходити із специфічних засад, положень, які видаються їм безумовно істинними, аксіоматичними, що може істотно впливати на результати їх міркувань, а іноді й на самі міркування. Йдеться насамперед про свідоме чи несвідоме порушення законів логіки, тобто про софізми і паралогізми.

Мислення, як складний феномен, є предметом вивчення не лише логіки, а й багатьох інших наук — гносеології, психології, кібернетики, мовознавства та ін. Так, гносеологія досліджує питання відношення мислення до буття, його виникнення і розвиток,

взаємозв'язок з чуттєвим ступенем пізнання, проблему істинності тощо. Психологія вивчає мислення стосовно тих причин і умов, які забезпечують нормальне функціонування і розвиток мислення в індивідуальному розвитку людини, вплив на мислення емоцій, волі та інших психічних явищ. Кібернетика вивчає мислення шляхом моделювання його у вигляді спеціальних схем, за допомогою яких здійснюються сприйняття, запам'ятовування і переробка інформації з метою її ефективної передачі. Фізіологія вищої нервової діяльності досліджує мислення з боку матеріальних процесів, які протікають у клітинах кори головного мозку (нейронах) і становлять собою його фізіологічну основу. До того ж кількість наук, які вивчають мислення, невпинно зростатиме. Тому традиційне визначення логіки як науки про закони і форми мислення потребує уточнення, оскільки перелічені науки теж досліджують відповідні закони і форми вияву мислення.

3. Щоб вирізнити специфіку законів мислення, які вивчаються формальною логікою, необхідно звернутися до проблеми істинності та правильності мислення, специфіки фактичних і логічних помилок. Проблема істинності та формально-логічної правильності мислення. Поняття істинності характеризує думки, передусім судження¹, а поняття правильності — зв'язки між думками у формі міркувань. Міркування — зіставлення думок, пов'язування їх задля відповідних висновків.

Істинними є думки, які в принципі, загалом, відповідають дійсності за своїм змістом. У формальній логіці абстрагуються від проблеми відносності істини й розглядають думки як такі, за якими закріплене одне і лише одне логічне значення — або істина, або хиба. Правильне міркування — міркування, в якому одні думки (висновки) з необхідністю випливають з інших думок (засновків). Прикладом правильного міркування може бути такий умовивід: «Кожен громадянин України повинен визнати її Конституцію. Всі народні депутати України — громадяни України. Отже, кожен з них повинен визнати Конституцію своєї держави», а прикладом істинної думки — судження: «Є громадяни України, які не визнають принаймні деяких статей Конституції своєї держави». Філософія ж, зокрема теорія пізнання, характеризує як загалом істинні чи неістинні не окремі думки, а цілі системи думок — теорії. Неправильним треба вважати таке міркування: «Оскільки економічна криза в Україні явно дає про себе знати після проголошення її самостійності, то остання і є причиною цієї кризи». Логічну помилку такого типу називають «після цього — внаслідок цього». Вона

полягає в тому, що часову послідовність подій у подібних випадках ототожнюють із причинною. Прикладом неістинної думки може бути будь-яке положення, яке не відповідає дійсності, скажімо, твердження, ніби української нації взагалі не існує. Метою пізнання є одержання істинних знань. Для того щоб одержати такі знання за допомогою міркувань, треба, по-перше, мати істинні засновки, а по-друге, правильно їх поєднувати, міркувати за законами логіки. При використанні хибних засновків припускаються фактичних помилок, а при порушенні законів логіки, правил побудови міркувань роблять логічні помилки. Фактичних помилок, певна річ, треба уникати, що не завжди вдається. Що ж до логічних, то людина високої інтелектуальної культури може уникнути цих помилок, оскільки давно вже сформульовано основні закони логічно правильного мислення, правила побудови міркувань і навіть осмислено типові помилки в міркуваннях.

Логіка вчить правильно міркувати, не припускатися логічних помилок, відрізнити правильні міркування від неправильних. Вона класифікує правильні міркування з метою їх системного осмислення. В цьому контексті може виникнути запитання: оскільки міркувань безліч, то чи можна, висловлюючись словами Козьми Пруtkова, охопити безмежне? Так, можна, оскільки логіка вчить міркувати, орієнтуючись не на конкретний зміст думок, які входять до складу міркування, а на схему, структуру міркування, форму поєднання цих думок. Скажімо, форма міркування типу «Кожен $x \in y$, а даний $z \in x$; отже, даний $z \in y$ » правильна, і знання її правильності містить у собі значно багатшу інформацію, ніж знання правильності окремого змістовного міркування аналогічної форми. А форма міркування за схемою «Кожен $x \in y$, а z теж $\in y$; отже, $z \in x$ » належить до неправильних. Як граматики вивчає форми

Тема 2. Поняття.

1. Загальна характеристика поняття. Зміст і структура поняття. Обсяг поняття.
2. Види понять за обсягом і змістом.
3. Відношення між поняттями. Порівнянні та непорівнянні поняття. Сумісні та несумісні поняття, їх взаємовідношення.

1. **Поняття** — форма мислення, яка відображає предмети в їх загальних та істотних ознаках.

Ознаками вважають усе те, чим предмети відрізняються один від одного або подібні між собою. Істотними називають таку сукупність ознак предмета, кожна з яких необхідна, а всі разом достатні, щоб відрізнити даний предмет (чи множину предметів) від будь-якого іншого. Так, знання того, що квадрат має ознаки ромба і прямокутника, дає можливість відрізнити його (квадрат) від будь-яких інших геометричних фігур.

Поняття і слово (ім'я) Мислення не існує поза матеріальною оболонкою. Такою оболонкою, безпосередньою дійсністю мислення є мова і мовлення. Поняття виражається словом, словосполученням, а то й цілим реченням — називним. Слово є звуковим або графічним комплексом, за яким закріплені відповідне предметне значення (денотат) Щоб уникнути розбіжності в тлумаченні значень уживаних слів, кожна наука виробляє свою термінологію.

Термін — слово чи група слів, які позначають один предмет (чи певну групу предметів) і вживаються в даній науці з одним чітко визначеним значенням і відповідним змістом.

Науковий термін позначає певний предмет (чи клас предметів) і виражає поняття про нього. Сукупність термінів, які вживаються в тій чи іншій науці, становить її термінологію.

Кожне поняття має зміст і обсяг.

Зміст поняття — сукупність істотних і загальних ознак, які в ньому мисляться. Так, у понятті «паралелограм» мисляться такі ознаки: чотирикутність (родова ознака) і попарна паралельність сторін (видова ознака).

Обсяг поняття — множина, клас предметів, кожен з яких є носієм ознак, що становлять зміст поняття.

Так, окремими предметами (елементами обсягу), які мисляться в понятті «ліс», є не дерева, оскільки жодне з них не має ознак лісу, а окремі ліси — Чорний ліс, Овруцький ліс тощо.

Між змістом і обсягом поняття існує взаємозв'язок, який називається законом зворотного відношення (змісту і обсягу). Згідно з цим законом, чим бідніший зміст поняття (тобто чим абстрактніше поняття, чим менше в ньому мислиться ознак), тим ширшим (а отже, невизначенішим) є його обсяг. І, навпаки, чим багатший зміст поняття, тим вузчим є його обсяг. Обсяг так званих нульових понять є уявним.

2. Важливою проблемою логіки є класифікація понять, завдяки якій вони систематизуються. Наслідком цього є мислене упорядкування предметного світу, орієнтованого на його (світу) об'єктивну упорядкованість.

Найбільша відмінність існує між тими поняттями, в яких відображаються реально існуючі (чи ті, що існували) предмети, і тими, в яких мисляться уявні предмети, — так званими нульовими поняттями. Останні ще називають поняттями з порожнім обсягом або просто — порожніми, а протилежні — непорожніми.

Непорожнє поняття — поняття, в якому мисляться реально існуючі (або ті, що існували) предмети.

Наприклад: «Токіо», «Карфаген», «Ярослав Мудрий», «океан», «слон», «мамонт».

Порожнє поняття — поняття, в якому мисляться предмети, котрих або ще не було й немає, або ніколи не буде.

Наприклад: «людина, яка побувала на Марсі», «лікар, здатний перемогти ракову хворобу на будь-якій стадії її перебігу», «вічний двигун», «античне божество», «абсолютно чорне тіло». Не тільки непорожі, а й порожні поняття поділяють за обсягом і змістом.

За обсягом, тобто за кількістю предметів, які в них мисляться, поняття поділяють на загальні й одиничні.

Загальне поняття — поняття, в якому мислиться два чи більше предметів.

Наприклад: «полюс Землі», «планета Сонячної системи», «елементарна частка», «відьма», «вічний двигун».

Одиничне поняття — поняття, в якому мислиться один-єдиний предмет.

Наприклад: «найдовша на Землі ріка», «Чернівецький державний університет», «найповноводніша ріка на Місяці», «Коростенський державний педагогічний інститут».

Усі поняття, незалежно від того, до якого з перелічених видів і підвидів вони належать, поділяються на збірні і незбірні.

Збірне поняття — поняття, в якому кожен елемент обсягу є сукупністю відносно самостійних предметів, що мисляться як один предмет («сузір'я», «сузір'я Водолія»; «оркестр двадцять другого століття»). Всі інші належать до незбірних.

Обравши відповідну основу поділу, перелічені види понять у свою чергу можна поділити на підвиди. Так, загальні поняття поділяють на **ресструючі**, в обсязі яких мислиться скінченна, обчислювана множина предметів («пора року», «обласний центр України»), і **нересструючі**, обсяг яких не піддається обчисленню («елементарна частка», «небесне тіло»).

Залежно від того, мисляться в поняттях ознаки разом з їх носіями (предметами) чи ізольовано від них, вони поділяються на конкретні й абстрактні.

Конкретне поняття — поняття, в якому мисляться ознаки з їх носіями, тобто відповідними предметами.

Абстрактне поняття — поняття, в якому мислиться ознака, ізольована від її носія.

Так, у понятті «геніальна людина» мисляться і ознаки, притаманні геніальним людям, і носії цих ознак — геніальні люди, а в понятті «геніальність» відповідна ознака відділяється свідомістю від її носія і мислиться як щось окреме, як самостійний предмет думки (як це парадоксально не звучить). Тому поняття «геніальна людина» належить до конкретних, а «геніальність» — до абстрактних.

Поняття поділяють ще на позитивні й негативні.

Позитивне поняття — поняття, в якому виражається наявність у предмета певних ознак.

Негативне (заперечне) поняття — поняття, в якому виражається відсутність у предмета ознак, що становлять зміст відповідного позитивного поняття.

Прикладами позитивних понять можуть бути «добрий», «красивий», «скупий», а негативних — «недобрий», «некрасивий», «нескупий». Зміст негативного поняття не можна визначити без знання змісту відповідного йому позитивного.

В одних і тих самих поняттях одночасно відображаються і предмети, і їх зв'язки зі світом. Про це свідчить хоча б наявність у змісті переважної більшості понять родових ознак, характерних для кожного елемента їх обсягу. Проте у формальній логіці до певної міри абстрагуються від цієї істини, жорстко поділяючи поняття на безвідносні й співвідносні.

Безвідносне поняття — поняття, що відображає предмет, з існуванням якого не пов'язується необхідне існування будь-яких інших предметів.

Співвідносне поняття — поняття, що відображає предмети, існування яких немислиме без існування деяких інших предметів.

Прикладами перших можуть бути «прокурор», «дерево», «прислівник», а других — «мати», «сват», «командир».

3. У процесі пізнання виникає потреба зіставляти поняття за змістом і обсягом. Порівнюючи поняття за змістом, можна дійти висновку, що одні з них мають спільні ознаки, а інші не мають. Перші називають порівнянними («жито» і «ячмінь», «людина» і «вчитель», «істина» і «хиба»), а другі — непорівнянними¹ («електрон» і «кохання», «мораль» і «хімічний елемент», «рослина» і «політика»).

Порівнянні поняття зіставляють за обсягом.

Сумісні поняття — поняття, обсяг яких збігається принаймні частково.

Несумісні поняття — поняття, обсяг яких зовсім не збігається.

Залежно від характеру збігу обсягів сумісні поняття поділяються на тотожні (рівнозначні), перехресні (відношення неповного збігу обсягів, перетину) і відношення підпорядкування.

Тотожні (рівнозначні) поняття — поняття, які повністю збігаються за обсягом.

Так, у поняттях «квадрат» і «прямокутний ромб» увага акцентується на різних ознаках, проте всі вони належать предметам однієї й тієї ж множини. Тому ці поняття є тотожними.

Відношення тотожності зображують за допомогою двох кругів, які повністю збігаються.

Перехресні поняття — поняття, обсяг кожного з яких має лише частину спільних елементів.

Наприклад, «студент» і «волейболіст». Графічно відношення цього типу зображається у вигляді двох кругів, які частково збігаються. Зображене на схемі можна передати такими трьома поняттями: «студент-волейболіст», «студент-неволейболіст» і «волейболіст-нестудент».

Поняття, що перебувають у відношенні підпорядкування, — такі два поняття, обсяг одного з яких повністю входить до обсягу другого, а обсяг другого — лише частково до обсягу першого.

У такому відношенні перебувають поняття «поет» і «митець», «нейтрон» і «елементарна частка», «адвокат» і «юрист».

Перші в перелічених парах понять називаються підпорядкованими, а другі — підпорядковуючими. Вони співвідносяться як вид і рід. Це відношення треба відрізнити від іншого відношення — частини і цілого. Так, поняття «хвойний ліс» і «ліс» перебувають у відношенні підпорядкування, а «дерево» і «ліс» — у відношенні частини і цілого. Ці поняття несумісні, оскільки жодне дерево не є лісом, а ліс — деревом.

Несумісні поняття невинувато поділяють на співпідпорядковані, протилежні і суперечні. Проте такий поділ не узгоджується з вимогами логіки, оскільки всі несумісні поняття належать до співпідпорядкованих. Це пояснюється тією обставиною, що вони як порівнянні мають спільну родову ознаку, належать до одного роду, якому вони підпорядковуються як видові щодо нього. Зазначене стосується як тих понять, що визнаються півпідпорядкованими (наприклад, «ячмінь» і «овес»), так і тих, які невинувато виключають із співпідпорядкованих («білий» і

«чорний», «білий» і «небілий»). Всі наведені пари понять є співпідпорядкованими, тобто разом підпорядкованими поняттям «злакова культура» (перший випадок) і «колір» — другий і третій випадки.

Інша річ, що порівнянні несумісні поняття, спів-підпорядковані стосовно родового, між собою перебувають у різних відношеннях. В одному випадку вони виступають як більш чи менш нейтральні одне до одного («ячмінь» і «овес»), а в іншому — перебувають у певному протистоянні («білий» і «чорний», «білий» і «небілий»). І перші, й другі потребують якоїсь назви. Оскільки ж відповідних термінів ще немає, можна б назвати перші — нейтрально співпідпорядкованими, а другі — антагоністично співпідпорядкованими. Спів-підпорядковані нейтрально поняття утворюються внаслідок поділу за видотвірною ознакою, а їх число може бути різним, від двох до нескінченності. Антагоністично співпідпорядковані поняття відрізняються від них як основою поділу, так певною мірою і кількістю членів поділу. Маючи подібність, антагоністично співпідпорядковані поняття разом з тим і ізніаються між собою, що є підставою для їх поділу на протилежні та суперечні.

Протилежні поняття — порівнянні несумісні поняття, видові ознаки яких взаємно виключаються.

Зміст протилежних понять має спільну родову ознаку, тому вони й належать до співпідпорядкованих. Обсяги двох протилежних понять не вичерпують обсягу родового стосовно них поняття. До обсягу відповідного родового поняття входить ще й обсяг третього, «проміжного». Так, поняття «білий» і «чорний» мають спільну родову ознаку — «бути кольором». А видові ознаки цих понять взаємно виключаються (жоден білий предмет не має ознак чорного). Разом з тим, крім білих і чорних, існують й інші предмети.

Суперечні поняття — порівнянні несумісні поняття, в одному з яких мисляться предмети з певними ознаками, а в другому — ті предмети відповідної предметної сфери, в яких ці ознаки відсутні, а наявність інших ознак у них не мислиться.

Іншими словами, у відношенні суперечності перебувають позитивне і відповідне йому негативне (заперечне) поняття. На відміну від протилежних два суперечних поняття повністю вичерпують обсяг відповідного родового стосовно них поняття. Суперечні поняття, подібно до протилежних, співпідпорядковані. Вони є результатом дихотомічного поділу, чого не можна сказати про протилежні поняття. Якщо нейтрально співпідпорядкованих понять може бути скільки завгодно, то кількість антагоністично

співпідпорядкованих дорівнює двом. Два суперечних поняття вичерпують обсяг відповідного їм родового, а обсяг двох протилежних понять не вичерпує обсягу родового стосовно них поняття. В останньому мислиться ще одна, «проміжна», множина предметів, яка не відображається в жодному з протилежних понять.

Про умовність відмінності різновидів несумісних понять свідчить хоча б те, що одного разу поняття «колір предмета» поділяється на підмножини, кожній з яких відповідає певний колір; другого разу — на «білі і чорні», а решта зараховується до проміжних за кольором; третього разу — виділяються предмети одного кольору, а всі інші об'єднуються у широку і невизначену множину (в нашому випадку — в множину небілих). Відношення між поняттями зображене на схемі .

Тема 3. Операції з поняттями

1. Операції із обсягом понять. Операції зі змістом понять. Обмеження та узагальнення понять.
2. Операція поділу понять. Правила поділу понять.
3. Операція визначення поняття. Правила визначення понять. Значення операції визначення поняття

1. Поняття — це своєрідні «комори знань», які наповнило людство впродовж тисячоліть (і продовжує наповнювати). Слово (ім'я) лише називає відповідний предмет, позначає поняття про нього, проте безпосередньо нічого не говорить про цей предмет, не виражає ні змісту, ні обсягу відповідного поняття. Той, хто знає слова «держава», «характер людини», «атом», не обов'язково має поняття про відповідні феномени. Щоб з'ясувати зміст і обсяг тих чи інших понять, необхідно вдатися до відповідних логічних операцій з ними.

Обмеження й узагальнення понять

Наведені логічні операції ґрунтуються на законі зворотного відношення змісту і обсягу понять, згідно з яким, чим ширший обсяг поняття, тим бідніший його зміст, і навпаки.

Обмеження — логічна операція з поняттями, завдяки якій відбувається перехід від поняття з ширшим обсягом (родового) до поняття з вузьким обсягом (видового) через додавання до змісту вихідного поняття ознак, які стосуються лише частини предметів його обсягу.

Так, маючи вихідним поняття «держава» і додаючи до нього ознаку «демократична», яка, зрозуміло, притаманна не кожній

державі, одержимо поняття «демократична держава», що є вужчим за обсягом від вихідного поняття. В такий спосіб ми здійснили обмеження поняття держави.

Межею обмеження є одиничне поняття. Так, обмежуючи поняття «держава», зрештою одержують одиничне поняття, наприклад «сучасна українська держава».

Узагальнення — логічна операція, в результаті якої відбувається перехід від поняття з вужчим обсягом (видового) до поняття з ширшим обсягом (родового) шляхом збіднення його змісту, тобто вилучення специфічних для вихідного поняття видових ознак.

Так, маючи вихідним поняття «демократична держава» і вилучивши з нього ознаку «демократична», одержимо ширше за обсягом, родове стосовно вихідного поняття держави загалом. Межею узагальнення є гранично широкі за обсягом поняття, які називають категоріями. Кожна наука має свої категорії, тобто найзагальніші в ній поняття. На відміну від інших наук, філософія оперує всезагальними поняттями. Так, у філософській категорії «форма» відображається відповідна грань кожного предмета і явища, які були, є і будуть. Операції обмеження й узагальнення можна передати з допомогою схеми (схема 7, буквами а, Ь, с позначено ознаки, які віднімаються при узагальненні і додаються при обмеженні поняття).

2. Поділ поняття — логічна операція, за допомогою якої розкривається обсяг родового поняття через перелік його видів або елементів.

Так, обсяг поняття «кут» у результаті операції поділу буде представлений сумою обсягів понять «гострий кут», «прямий кут» і «тупий кут», а обсяг поняття «планета Сонячної системи» — поіменним переліком усіх планет, що обертаються навколо Сонця.

Поняття, що ділиться, називається поділюваним, а результати поділу — відповідні видові поняття — членами поділу. Поділюване поняття і члени поділу перебувають у відношенні підпорядкування (першому підпорядковані другі), а члени поділу між собою — у відношенні співпідпорядкування.

Ознака (чи сукупність ознак), з огляду на яку здійснюється поділ, називається його основою. Основу поділу іноді називають принципом поділу понять. Та чи інша ознака може виступати основою поділу тільки за тієї умови, що вона характерна для кожного елемента обсягу поділюваного поняття, але по-різному виявляється в підмножинах цього обсягу.

Продовжуючи поділ послідовно, тобто мислено поділяючи множини на підмножини, а підмножини на чергові видові поняття і т. д., можна зрештою дійти до одиничних понять.

Завдяки поділу понять знання конкретизуються і систематизуються, а опосередковано відбувається осмислення упорядкованості, системності об'єктивного світу. Не випадково система поділів, яку використовують у біологічній науці, називається систематикою.

Види поділу понять. Традиційно розрізняють два види поділу — поділ за видотвірною ознакою і дихотомію. Щоправда, в розділі, присвяченому поділу, розглядають ще й класифікацію, проте чіткої відповіді на питання про відношення між поділом понять і класифікацією поки що немає.

Поділ за видотвірною ознакою — поділ, з допомогою якого поділюване поняття мислено розбивають на види з урахуванням специфіки вияву певної ознаки в різних групах елементів його обсягу.

Основою цього поділу є ознака, характерна для кожного предмета, який мислиться в поділюваному понятті, але виявляється в ньому по-різному. Так, кожна людина має стать (цим люди подібні), проте різні люди мають різну стать. Ця відмінність і є об'єктивною основою для поділу обсягу поняття «людина» на «чоловік» і «жінка».

Внаслідок поділу понять за видотвірною ознакою одержують різну кількість членів поділу — від двох (існують два полюси Землі — Північний і Південний) до нескінченності.

Дихотомічний поділ — поділ, членами якого є два суперечних поняття.

Основою цього поділу є наявність чи відсутність певної ознаки (ознак) у предметів, які мисляться в поділюваному понятті. Внаслідок такого поділу одержують лише два члени поділу, які завжди є суперечними поняттями. Наприклад, предмети і явища можна поділити на красиві і некрасиві, спільноти людей — на нації та ненації. Графічне зображення дихотомії здійснюється дуже просто: круг, яким позначається обсяг поділюваного поняття, ділиться навпіл; одна половина цього круга зображує обсяг відповідного позитивного поняття, а друга — обсяг негативного (заперечного) поняття.

Класифікація — складний, багатоступінчастий поділ (тобто система поділів), який проводиться з метою одержання нових знань стосовно членів поділу і систематизації цих знань.

Внаслідок класифікації поділюване поняття мислено розбивається на видові поняття, кожне з яких (за наявності основи) у свою чергу поділяється на підвиди тощо.

Здійснюючи класифікацію, вдаються до різних видів поділу. Розрізняють два види класифікації — наукову і ненаукову. Основою поділів у першій є істотні ознаки предметів, які класифікуються, а в другій — неістотні ознаки.

Іноді класифікацію поділяють на природну і штучну. На нашу думку, цей поділ збігається з попереднім, хоча в першому робиться акцент на поділі понять, а в другому — на поділі реальних речей. Наукова класифікація збігається з природною в тому розумінні, що якими є реальні (і в цьому розумінні — «природні») модифікації речей, такими є і відповідні видові поняття. Тобто поділ понять дублює поділ речей. Ненаукова класифікація збігається зі штучною: речі за своєю сутністю перебувають в одному порядку, а завдяки цій класифікації вони впорядковуються по-іншому. Щоправда, в терміні «ненаукова класифікація» є негативний відтінок: вона не відповідає вимогам науки, а в терміні «штучна класифікація» — і позитивний: вона штучна, речі за своєю сутністю упорядковуються не так, проте такий поділ доцільний з огляду на потреби практики. На нашу думку, навіть ненаукову класифікацію рослин Карла Ліннея можна було б розглядати як штучну за тієї умови, що її автор заявив би: «Оскільки ми, вчені, ще не можемо запропонувати наукову класифікацію, таку, яка б відповідала природній упорядкованості рослинного світу, то я пропоную поки що вдатися до штучної класифікації, яка дасть можливість хоч якось мислено упорядкувати рослинне царство. Я розумію, що вона ненаукова, але без неї зараз не обійтися».

Правила поділу понять. Щоб не припускатися логічних помилок при здійсненні поділу, треба керуватися відповідними правилами.

1. Поділ понять повинен здійснюватися за однією основою. Порушення цього правила призводить до помилки — «підміна основи поділу». Прикладом її може бути поділ обсягу поняття «спосіб виробництва» на «первісний спосіб виробництва», «рабовласницький...», «феодальний...» «капіталістичний...», «комуністичний...» і «азіатський спосіб виробництва». Останній член поділу отримано при використанні принципово іншої основи поділу.

2. Поділ повинен бути співмірним, тобто сума обсягів членів поділу має дорівнювати обсягові поділюваного поняття. При порушенні цього правила можуть виявитися такі дві помилки:

а) «надто вузький поділ», або «неповний поділ». Ця помилка трапляється тоді, коли сума обсягів членів поділу не повністю вичерпує обсяг поділюваного поняття. Наприклад: «Є такі види темпераментів: флегматичний, сангвінічний і меланхолічний». У

цьому прикладі пропущено один із членів поділу — «холеричний»;

б) «надто широкий поділ», або «поділ із зайвим членом поділу». Ця помилка трапляється тоді, коли поряд із дійсними членами поділу називають поняття, які не належать до обсягу поділюваного поняття або належать тільки частково. Наприклад: «Є такі континенти — Австралія, Північна Америка, Південна Америка, Антарктида, Африка, Гренландія і Євразія». Оскільки Гренландія не належить до материків, то такий поділ можна характеризувати як «поділ із зайвим членом».

3. Члени поділу повинні виключати один одного, тобто не мати спільних елементів. Приклад порушення цього правила: «Квартири бувають світлими, сухими, темними, з усіма вигодами тощо».

4. Поділ повинен бути безперервним (поступовим), тобто члени поділу мають бути поняттями одного порядку загальності. Іншими словами, кожен член поділу повинен бути найближчим видом поділюваного поняття. Порушення цього правила призводить до помилки «стрибок у поділі». Так, поділ «До мистецтва належать такі види: музика, архітектура, скульптура, пісня...» є помилковим, оскільки пісня є різновидом музичного виду мистецтва.

Поділ понять треба відрізнити від мисленого розчленування предметів. Так, ліси поділяють на листяні, хвойні та змішані, а розчленовують на дерева; речення поділяють на розповідні, питальні та спонукальні (чи на інші види, якщо беруть іншу основу поділу), а розчленовують на слова; основи слів поділяють на похідні й непохідні, а розчленовують на корінь, суфікс і префікс.

Значення поділу понять. Усі поняття, крім нульових, мають обсяг. Проте саме слово (ім'я), яким позначається поняття, мало що дає для розуміння його обсягу. Навіть добре знаючи зміст поняття, ми не завжди осягаємо його обсяг, клас предметів, які в ньому мисляться, різновиди цих предметів. І це зрозуміло, якщо брати до уваги те, що в будь-якому понятті мисляться лише ознаки, спільні для кожного елемента його обсягу. Тому необхідною умовою пізнання є поділ понять, завдяки якому впорядковується понятійний апарат науки, а відповідно осягається й об'єктивна упорядкованість предметного світу. Жодна наука не може обійтися без поділу. Причому деякі з поділів (особливо системи поділів, класифікації) є науковими відкриттями. Прикладом такого відкриття часто, і небезпідставно, називають таблицю Менделєєва.

3. Операція визначення поняття. Правила визначення понять. Значення операції визначення поняття

Визначення — логічна операція, з допомогою якої розкривається зміст поняття, тобто робиться перелік ознак, які в ньому мисляться, або з'ясовується ім'я відповідного денотата.

Поняття, зміст якого визначається (ліва частина визначення), називається визначуваним, а поняття, за допомогою якого розкривається зміст визначуваного, — визначаючим. Об'єктивною основою визначеності понять є чітко визначене місце речей у системі матеріального світу, їх реальна виокремленість і діалектичний взаємозв'язок з предметним світом.

Види визначення понять

У науці вдаються до різних видів визначення понять, характер і структура яких залежать передусім від обраної основи поділу визначень. Так, залежно від того, розкривається у визначенні зміст поняття чи з'ясовується ім'я, яким це поняття (і відповідний денотат) позначається, розрізняють реальні та номінальні визначення.

Реальне визначення — визначення, що розкриває істотні та загальні ознаки визначуваного поняття.

Номінальне визначення — визначення, завдяки якому з'ясовується ім'я, яким позначаються відповідне поняття і денотат.

Одними з найпоширеніших видів визначень є явні й неявні.

Явне (експліцитне) визначення — визначення, яке у своїй структурі містить як дефінієндум (визначуване поняття), так і дефінієнс (визначаюче).

Найпоширенішим серед цього типу є визначення, відоме під назвою визначення через найближчий рід і видову ознаку.

Розрізняють такі види названих визначень: атрибутивно-реляційні, генетичні та операційні.

В атрибутивно-реляційних визначеннях видовою є специфічна ознака, яка мислиться у визначуваному понятті (очевидно, що саме цей різновид явних визначень називають визначенням через найближчий рід і видову ознаку). Наприклад: «Іменник — це частина мови, яка означає назву предмета і відповідає на питання прямого чи непрямих відмінків».

У генетичних визначеннях як видову ознаку розглядають спосіб походження, створення, конструювання предметів, які мисляться у визначуваних поняттях. Наприклад: «Бісектрисою кута називається промінь, який виходить з його вершини, проходить між його сторонами і ділить кут навпіл».

В операційних визначеннях видовою ознакою є посилання на операцію, з допомогою якої можна розкрити зміст відповідного поняття, а в результаті — розпізнати предмети, які мисляться в цьому понятті, відрізнити їх від усіх інших. Так, кислоту можна визначити як речовину, яка надає лакмусу червоного кольору.

Атрибутивно-реляційні визначення широко застосовують у більшості наук, зокрема гуманітарних; генетичні та операційні, — як правило, в математиці, фізиці, хімії тощо.

Неявне визначення — визначення, в якому відсутні чітко окреслені ліва та права частини визначення (дефінієндум і дефінієнс), які в явних визначеннях перебувають у відношенні тотожності.

Зміст поняття в них встановлюється на основі системи відношень, у яких воно перебуває з іншими поняттями в контексті.

Найчастіше вживаними є звичайні контекстуальні й аксіоматичні визначення.

Контекстуальне визначення — визначення, в якому контекстом виступає звичайний уривок будь-якого тексту.

Так, натрапивши вперше на термін «агностик» у філософській літературі, часто можна здогадатися про зміст відповідного поняття з цього тексту, не звертаючись до філософських словників чи енциклопедій.

Аксіоматичне визначення — визначення, в якому контекстом виступає сукупність положень якої-небудь теорії, які не потребують обґрунтування, оскільки достовірність їх вважається й так зрозумілою і прийнятною.

Прикладом цього може бути визначення деяких Фундаментальних понять у геометрії — поняття точки, прямої тощо.

Правила визначення понять. Побудова визначення регулюється такими правилами:

1. Права і ліва частини визначення повинні бути співмірними, тобто обсяг правої частини повинен бути рівним обсягу лівої.

Порушення правила співмірності визначення спричиняє помилки «надто широкого визначення» і «надто вузького визначення». Перший вид названої помилки виникає за відсутності у визначаючому понятті ознак, специфічних для визначуваного поняття. Наприклад: «Судження — це форма мислення». Дане визначення «надто широке», оскільки у визначаючому понятті «форма мислення» відсутні специфічні, притаманні лише судженню ознаки, які відрізняють його від інших форм мислення — поняття та умовиводу. Збіднення змісту визначаючого поняття призводить до розширення його обсягу і неспівмірності визначення.

2. Визначення не повинно містити в собі кола.

Приклад «зачарованого кола» у визначенні: «Логічне — це правильне мислення». Щоправда, це визначення буде помилковим за умови, що йому передувало пояснення правильного мислення як логічного.

Різновидом «зачарованого кола» є «тавтологія», або логічна помилка, яку називають ще «те саме через те саме». Наприклад: «Ліберал — це людина, яка має ліберальні погляди»; «Люди — це люди»; «Війна є війна». Треба зазначити, що принаймні деякі з подібних висловів (зокрема, два останні з наведених) мають певний смисл, щоправда, швидше образний, ніж понятійний.

3. Визначення має бути ясным за змістом, тобто не містити в собі двозначності чи полізначності. Правило ясності визначення є виявом закону тотожності. Воно часто порушується тоді, коли замість теоретичних, понятійних визначень вдаються до образних, художніх засобів, характерними рисами яких є інакомовність, багатозначність, символічність.

4. Визначення повинно бути стверджувальним. Це правило належить не стільки до необхідних умов правильного мислення, скільки до побажань. Так, на запитання «що таке демократія?» учений-фізик, не погрішивши проти істини, може відповісти: «Заявляю з усією відповідальністю, що «демократія» не належить до понять фізики». Оскільки це судження містить гранично бідну інформацію, воно не може вважатися визначенням. Хоча звідси не випливає, що будь-яке заперечне судження не може відігравати роль визначення. Як відомо, математичні науки іноді вдаються до заперечних визначень.

Діяти доводиться за відсутності понятійного знання про предмети, тому звертаються й до інших засобів пізнання, які лише нагадують визначення понять. Йдеться насамперед про характеристику, портрет, опис, порівняння, вказівку тощо.

До перелічених засобів іноді звертаються і за умови наявності поняття про відповідний предмет. Річ у тім, що в деяких практичних ситуаціях не обійтися без знань неістотних властивостей пізнаваних предметів, які, не відображаються в поняттях. Спробуйте розпізнати людину, яку потрібно зустріти, скажімо, на вокзалі великого міста, маючи про неї лише поняття, тобто знаючи лише істотні й загальні ознаки. В той же час знання неістотних ознак — статі, віку, специфіки зовнішності, одягу і навіть речей, які вона матиме, — дадуть змогу її впізнати.

Чим же відрізняється визначення поняття від перелічених

засобів пізнання? У понятті, як відомо, відображаються істотні, загальні ознаки предметів і явищ, а в перелічених засобах пізнання можуть розкриватися як істотні, так і неістотні ознаки. Щоправда, в одних із названих засобів пізнання акцент робиться на істотних ознаках (характеристика), в других — як на істотних, так і на неістотних (портрет, опис), а в третіх, — як правило, на неістотних ознаках.

Значення операції визначення поняття. Завдяки операції визначення поняття розкривають його зміст і в такий спосіб з'ясовують істотні й загальні властивості відповідних предметів та їх імена. Це дає можливість відрізнити мислимі в понятті предмети ВІД усіх інших, навіть подібних, від яких вони відрізняються принаймні деякими істотними властивостями.

Поняття є результатом тривалого процесу пізнання, його підсумком. Як своєрідні «комори знань», вони тривалий час формуються і наповнюються. Деякі з понять мають багатотисячну історію формування. Прикладом таких понять можуть бути категорії матерії та свідомості (духу), добра і зла, прекрасного і потворного. Завдяки все новим і новим визначенням поняття уточнюються шляхом виявлення нових істотних ознак відповідних предметів і вилучення з них неістотних.

Як не парадоксально, але потреба у визначенні понять часто виникає ще на початковому етапі пізнання відповідних предметів. Про це переконливо писав Г. Плеханов у «Листах без адреси». В таких випадках доводиться звертатися до так званих робочих визначень, які, зазнаючи певних, іноді істотних, змін у процесі наукового дослідження, набувають статусу наукових.

Важко перебільшити роль визначень понять у навчальному процесі. Так, знання тих чи інших слів, термінів ще не свідчать про наявність відповідних понять. Тому викладачам усіх дисциплін доводиться постійно перевіряти наявність понятійних знань, звертаючись до учнів з такими запитаннями: «Який зміст має поняття... (скажімо, «метафора»?», або «Дайте визначення поняття метафори», або «Які ознаки мисляться в понятті «метафора»?», або «Що таке метафора?», «Що називають метафорою?».

До визначення понять час від часу змушена звертатися кожна людина.

Тема 4. Судження.

1. Сутність, будова та значення судження. Зміст та структура судження.
2. Класифікація суджень. Прості та складні судження. Категоричні та некатегоричні судження.
3. Логічний квадрат. Операції із судженнями.
4. Закони логіки.

1. **Судження** — форма мислення, в якій засобами ствердження чи заперечення розкриваються зв'язки предметів з їх ознаками або відношення між предметами.

Так, у судженні «Ця троянда червона» розкривається належність відповідної ознаки троянді, а в судженні «Ця троянда не червона», навпаки, заперечується наявність у неї названої ознаки. В судженні «Ссавці належать до хребетних» множина ссавців включається до ширшої множини — «хребетних», а в судженні «Комахи не належать до ссавців» обсяг першого поняття виключається з обсягу другого. В усіх цих випадках судження можна розглядати і як форму мислення, яка відображає відношення між обсягами понять — сумісні вони чи несумісні, а якщо сумісні, то в якій формі сумісності перебувають — у відношенні тотожності, перехресності чи підпорядкування. У першому випадку троянду включають до множини червоних, а в другому, навпаки, виключають із цієї множини.

Відображаючи належність чи неналежність певної ознаки предметів думки (належність чи неналежність однієї множини предметів до іншої), судження тим самим співвідносяться з відповідною об'єктивною реальністю, а тому воно неодмінно є або істинним, або хибним¹. В істинному судженні думка про предмет і думка про його ознаку пов'язані відповідно до того, як цей предмет і його ознака пов'язані в дійсності. В хибному судженні, навпаки, те, що перебуває у зв'язку, роз'єднується, а те, що в дійсності є роз'єднаним, поєднується. Так, у судженні «Сталін — великий гуманіст» поєднується непоєднуване, оскільки Сталін причетний до знищення мільйонів людей. А заперечне судження, в якому суб'єкт і предикат проголошуються несумісними поняттями «Українці не нація», теж не відповідає дійсності.

Формальна логіка абстрагується від діалектики абсолютного і відносного в істині. Вона виходить з абсолютного протиставлення істинних і хибних суджень, розглядаючи кожне з них або як істинне і

тільки істинне, або як хибне і тільки хибне (тризначна логіка, крім «істини» і «хиби», припускає і третю можливість — «невідомо»).

Істинність і хибність судження називають їх логічними значеннями. Кожне судження має логічне (істиннісне) значення, тобто неодмінно є або істинним, або хибним. Перевіркою істинності змісту суджень займаються науки, до предметної сфери яких належать предмети того чи іншого судження. Так, істинність чи хибність судження «Сума кутів трикутника дорівнює ста вісімдесяти градусам» належить до компетенції геометрії, а істиннісне значення судження «Б. Хмельницький — видатний політичний діяч українського народу» — до компетенції історичної науки.

Структура судження. Кожне судження має певну структуру (будову, зв'язок його елементів), яка залежить від того, що воно відображає — властивості чи відношення між предметами.

Судження, в яких констатується наявність чи відсутність властивості в того чи іншого предмета, називаються судженнями про належність, або атрибутивними. Наприклад: «Ссавці — хребетні»; «"Три" — просте число».

Судження, в яких стверджується чи заперечується наявність відношення між двома і більше предметами, називаються судженнями про відношення, або релятивними. Наприклад: «Сім менше дев'яти»; «Рівне знаходиться західніше від Києва».

Просте атрибутивне судження містить суб'єкт, предикат і зв'язку.

Суб'єкт судження — поняття про предмет думки.

Предикат судження — поняття про ту властивість предмета думки, наявність якої у ньому стверджується чи заперечується.

Суб'єкт судження позначається буквою S, предикат судження — P. Суб'єкт і предикат називаються термінами судження. Зв'язка в судженні є відображенням зв'язку, який існує між предметом думки і відповідною властивістю. Вона вказує на належність чи неналежність предметів думки тієї властивості, яка мислиться в предикаті. Зв'язка виражається словами «є», «належить», «не є», «не належить» тощо.

Слова, якими позначається зв'язка, часто випускаються. Так, у судженні «Прикметник є самостійною частиною мови» зв'язка має місце і виражена словом «є», а в судженні «Люди — примати» слово «є», яке виражає зв'язку судження, пропущено.

Треба чітко розмежовувати поняття «предмет судження» і «суб'єкт судження». Предмет судження — Це реальний предмет, про який ідеться в судженні, а суб'єкт судження — поняття про реальний предмет, який виступає предметом судження.

Терміни судження є логічними змінними, а зв'язка «є» — логічною постійною. Вдаючись до символічних позначень елементів атрибутивного судження, його можна записати у вигляді такої формули: $S \in (\text{не } \in) P$.

Релятивні судження (судження з відношеннями) відображають найрізноманітніші відношення між предметами. Вони також мають суб'єктно-предикатну форму і описуються з допомогою формул: $x R y$; $R(x, Y)$; $R(x, y, r)$ тощо. Судження з відношенням, що має структуру $a R b$, складається із суб'єктів a і b , які є логічними змінними, і предиката R , який виражає відділення між предметами думки і є логічною постійною. Отже, властивості й відношення, які відображаються в поняттях, виступають як предикати. Властивості окремих предметів (або множин), відображені в судженні, називаються одномісними предикатами. Оскільки відношення мають місце між двома і більше предметами (або множинами, які складаються з будь-якого числа предметів), то їх називають багатомісними предикатами (двомісний — $R(a, b)$, тримісний — $R(a, b, c)$). Порядок понять-суб'єктів у релятивному судженні впливає на їх (суджень) істинність. Так, судження «Львів знаходиться західніше від Києва» є істинним, а судження «Київ знаходиться західніше від Львова» — хибним.

2. Класифікація суджень. Прості та складні судження. Категоричні та некатегоричні судження.

Категоричне судження — судження, в якому констатується наявність чи відсутність властивості предмета безвідносно до будь-яких умов.

За кількістю, тобто за обсягом суб'єкта, категоричні судження поділяють на загальні («Всі люди мають свідомість»); часткові («Деякі люди — талановиті») та одиничні («Гегель — геніальний мислитель»).

Загальне судження — судження, в якому за кожним мислимим у суб'єкті елементом множини стверджується чи заперечується певна ознака.

Формула загального судження — «Всі $S \in P$ » або «Жодне S не є P ». У сучасній логіці замість кванторних слів «всі», «жоден» (а також «будь-який», «кожен» тощо) вдаються до квантора загальності, який позначається знаком « \forall ». Якщо названі кванторні слова відсутні, а суб'єкт судження не є одиничним поняттям, то таке судження раціональніше розглядати як часткове, приєднавши до нього слова «принаймні деякі». Так, нічого не знаючи про гриби і одержавши інформацію про наявність отруйних грибів, коректно буде

сформулювати одержані знання у формі судження «Принаймні деякі гриби — отруйні».

Часткове судження — судження, в якому міститься знання про наявність або відсутність певної ознаки у частини предметів, що мисляться в суб'єкті, а про наявність цієї ознаки в решті цих предметів може бути відомо, що вона відсутня, або нічого не відомо.

Перші з названих суджень називають визначеними, другі — невизначеними. Прикладом визначеного може бути судження «Тільки деякі люди не розрізняють кольори», а прикладом невизначеного — «Деякі метали тонуть у воді» («Метали тонуть у воді»).

Невизначене часткове судження (традиційно його називають просто частковим) висловлюється в тих випадках, коли відомо, що деякі предмети певного класу мають чи не мають певну властивість, але ще не встановлено, що цю ознаку мають (не мають) також усі інші предмети цього класу. Слово «деякі» вживають у значенні «принаймні деякі» (тобто «деякі», а, можливо, і всі»). Якщо ця невизначеність усувається, тобто встановлюється, що названа в частковому судженні властивість характерна тільки для деяких предметів або для всіх предметів відповідного класу, то часткове судження стає або визначеним частковим, або, відповідно, загальним судженням. Так, невизначене часткове судження «Деякі гриби — отруйні» при додатковій інформації перетворюється на визначене часткове судження «Тільки деякі гриби — отруйні», а невизначене часткове судження «Деякі метали — електропровідні» («Метали — електропровідні») перетворюються на загальностверджувальне — «Всі метали — електропровідні».

Роль кванторного слова в часткових судженнях відіграють такі слова: «деякі», «більшість», «меншість», «існують і такі..., які» тощо. В сучасній логіці замість цих кванторних слів вдаються до квантора існування, який позначається знаком « \exists ».

Одиничне судження — судження, суб'єктом якого є одиничне поняття.

Наприклад: «Ужгород — обласний центр».

Структуру загального судження можна передати з допомогою формули «Всі $S \in$ (не \in) P », часткового — «Деякі $S \in$ (не \in) P », а одиничного — «Дане $S \in$ (не \in) P ».

За якістю, тобто за характером зв'язки, судження поділяють на стверджувальні та заперечні. У стверджувальних судженнях обсяг суб'єкта включається до обсягу предиката, а в заперечних — виключається.

Стверджувальне судження — судження, в якому констатується наявність ознаки у певного предмета (чи множини предметів).

Заперечне судження — судження, в якому констатується відсутність певної ознаки в предметах, які мисляться в суб'єкті судження.

Загалом заперечні судження несуть меншу інформацію, ніж стверджувальні. Саме тому в логіці існує правило визначення понять, згідно з яким визначення повинне бути стверджувальним.

Види суджень за кількістю та якістю. Якщо за основу поділу суджень брати і кількість, і якість, то всі категоричні судження можна поділити на чотири види — загальностверджувальні, загальнозаперечні, частковостверджувальні і частковозаперечні.

Загальностверджувальне судження — судження, в якому констатується наявність певної ознаки у кожного предмета, який мислиться в суб'єкті судження.

Наприклад: «Всі ссавці мають відчуття». Оскільки в одиничних судженнях йдеться про «всі» предмети, які в ньому мисляться, то вони нагадують загальні. Принаймні, немає жодних підстав для того, щоб включати одиничні судження до часткових.

Загальнозаперечне судження — судження, в якому констатується відсутність ознаки у кожного предмета, який мислиться в суб'єкті цього судження.

Наприклад: «Жодна комаха не має свідомості».

Частковостверджувальне судження — судження, в якому констатується наявність певної ознаки в частини предметів, які мисляться в його суб'єкті.

Наприклад: «Більшість металів тоне у воді». Частковостверджувальне судження є частковим за кількістю і стверджувальним за якістю.

Частковозаперечне судження — судження, а якому констатується відсутність ознаки в певній частині предметів, які мисляться в його (судження) суб'єкті.

Наприклад: «Деякі метали не тонуть у воді». Частковозаперечне судження є частковим за кількістю і заперечним за якістю.

Усі неединичні судження, в яких відсутні кванторні слова «всі», «жоден» і подібні їм, краще вважати частковими.

Названі різновиди категоричних суджень прийнято позначати буквами — А, Е, І, О. Загальностверджувальне судження («Всі $S \in P$ ») позначається буквою А, загальнозаперечне — Е, частковостверджувальне — І, а частковозаперечне — О. Букви для позначення цих різновидів категоричних суджень узяті з латинських слів

«affirmo» (стверджую) і «nego» (заперечую). Голосними першого латинського слова позначають різновиди стверджувальних суджень, а голосними другого — різновиди заперечних.

«Логічний квадрат — штучна наочна схема, яка, апелюючи до уяви людини, полегшує їй запам'ятання характеру відношень між судженнями типу А, Е, І, О, в яких ідеться про одне й те саме, у той же час і в тому ж відношенні.

Схема «логічного квадрата» (рис. 1) така: лівий верхній кут позначається буквою А (загальностверджувальне судження); правий верхній кут — буквою Е (загальнозаперечне судження); лівий нижній кут — буквою І (частковостверджувальне судження); правий нижній кут — буквою О (частковозаперечне судження). Якщо названі кути (точніше — точки, з яких розпочинаються кути) позначають судження, в яких ідеться про одне і те саме, але вони відрізняються за кількістю і якістю, то лінії, якими з'єднуються вершини названих кутів, позначають певне відношення між відповідними судженнями. Так, з'єднані лінією судження А і Е називаються протилежними (контрарними); судження А і О, Е і І — суперечними; судження І й О — нагадують протилежні, але істотно від них відрізняються. Найчастіше їх називають підконтрарними. Судження типу А і І, Е і О перебувають у відношенні підпорядкування.

Рис. 1. Схема логічного квадрата

Так, знання протилежних (контрарних) суджень зводиться до того, що ці два судження (А — Е) не можуть бути одночасно

істинними, але бувають одночасно хибними. Звідси випливають такі два висновки: 1) якщо одне з них виявиться істинним, то друге неодмінно буде хибним, оскільки обидва вони одночасно не можуть бути істинними; 2) якщо одне з них хибне, то зробити висновок (суто логічний, тобто не беручи до уваги реального стану речей) про друге неможливо, оскільки обидва ці судження бувають хибними (якби вони завжди були хибними, то з хибності одного з необхідністю впливав би висновок про хибність другого). Іншими словами, хибність одного з протилежних суджень свідчить, що друге належить або до хибних (оскільки вони іноді бувають одночасно хибними), або до істинних, оскільки вони лише бувають (а не обов'язково є) хибними.

Знання суперечних суджень ($A — O$, $E — I$) зводяться до таких чотирьох висновків: ці судження не можуть бути одночасно істинними і одночасно хибними; знання істинності одного з них свідчить про хибність другого, а знання хибності одного з них — про істинність другого. Третій і четвертий висновки випливають з двох перших.

У відношенні підпорядкування перебувають судження (за «логічним квадратом») $A — I$ та $E — O$. Знання відношення підпорядкування суджень зводиться до таких висновків: з істинності судження типу A з необхідністю впливає висновок про істинність відповідного судження I . Це стосується і відношення суджень типу E і O . Проте з хибності судження A не впливає однозначного висновку про істинність чи хибність судження I . Це стосується і відношення між судженнями E та O . Знання логічного значення судження I нічого не говорить про істинність чи хибність судження типу A . Це стосується і судження O стосовно E .

Особливою невизначеністю характеризується відношення суджень I та O . Прямої взаємозалежності між ними не існує. Проте, вдаючись до знання відношення суперечних і протилежних суджень (або суперечних суджень і тих, що перебувають у відношенні підпорядкування), іноді можна зробити достовірні висновки.

Якщо судження I хибне, то відповідне судження O є неодмінно істинним. Подібна залежність існує між хибним судженням O та істинним I . Проте з істинності I не впливає висновок ні про істинність, ні про хибність O . Це стосується і висновків з інформації про істинність O .

Складне судження — судження, до складу якого входять два і більше суб'єктів, або два та більше предикатів, або два та більше і суб'єктів, і предикатів.

Складні судження поділяють на безумовні та умовні.

Безумовні судження. Безумовні судження поділяють на єднальні, розділові, поділяючі та множинні.

В єднальних судженнях, на відміну від простих, наявне твердження чи заперечення про належність предметів двох чи більше ознак. Наприклад: «Т.Г. Шевченко — геніальний поет і талановитий майстер живопису». Оскільки в єднальних судженнях може йтися як про один предмет, так і про множину (повну чи неповну) предметів, то вони, так само, як і прості, поділяються на одиничні, загальні і часткові. Пізнавальна функція єднальних суджень полягає в тому, що вони містять знання про сумісність чи співіснування різних ознак в одному і тому ж предметі (чи множині предметів). Гадка про сумісність цих ознак виражається сполучником «і» («й», «а», «та»). Чому гадка? Тому, що єднальні судження можуть виявитися і хибними. Наприклад: «Це число є простим і ділиться на два».

У предикаті розділового судження, як і в предикаті єднального, вказується на дві чи більше ознак. Проте, на відміну від єднального, в розділовому судженні не стверджується, що всі ці ознаки належать предметів судження. У ньому йдеться або про належність (чи неналежність) предметів тільки однієї (до того ж невідомо якої) з перелічених ознак, або про належність (чи неналежність) відповідному предметів принаймні однієї з цих ознак. Перші з наведених розділових суджень називаються виключаючими розділовими, а другі — єднально-розділовими. Прикладом перших є судження «Цей кут є або гострим, або прямим, або тупим». А прикладом єднально-розділових може бути судження «Петренко грає у волейбол або футбол».

Щоб відрізнити єднально-розділові від виключаючих розділових суджень, необхідно перші з них будувати за схемою « $S \in P$ або P ;» (« $S \in P$ чи P »), а другі — « $S \in$ або P , або P » (« $S \in$ чи P , чи P »).

Поділяючі судження належать до розділових. їх специфіка полягає в тому, що в них дається повний перелік різновидів предмета думки. Наприклад: «Ліси бувають листяними, хвойними і мішаними». Різновидом поділяючого є судження, з допомогою якого здійснюється дихотомічний поділ. Наприклад: «Люди поділяються на геніальних і негеніальних».

Усі види складних безумовних суджень, які ми розглядали до цього часу, відрізнялися від простих суджень тим, що в них було два чи більше предикатів. Але в них може бути і два чи більше суб'єктів. Так, у множинних судженнях суб'єкт завжди є складеним, а предикат

може бути як складеним, так і простим. Наприклад: «Залізо, мідь, золото, свинець та деякі інші метали тонуть у воді»; «Всі люди і деякі тварини мають здатність відчувати, сприймати і уявляти об'єкти пізнання».

Умовне судження — судження, в якому відображається залежність того чи іншого явища від якихось обставин і в якому підстава і наслідок з'єднуються з допомогою логічного сполучника «якщо..., то...». Наприклад: «Якщо всі метали перебувають у твердому стані, то це стосується і ртуті».

В умовному судженні треба розрізняти підставу і наслідок. Так, у наведеному прикладі підставою служить думка «якщо всі метали є твердими тілами», а наслідком — «то і ртуть є твердим тілом». Для розуміння сутності умовних суджень важливо осмислити зв'язок між підставою і наслідком: залежність наслідку від підстави і підстави від наслідку. Істотне значення має і характер зв'язки. Наприклад: «Якщо ромб має прямі кути, то він належить до квадратів»; «Якщо ромб має непрямі кути, то він не належить до квадратів».

За характером відношення між змістом наслідку і змістом підстави, які констатуються в умовних судженнях, їх поділяють на виділяючі та невиділяючі. У виділяючих умовних судженнях те, про що йдеться в підставі, є достатнім і необхідним для існування того, про що йдеться в наслідку, а те, про що йдеться в наслідку, є необхідним і достатнім для існування того, про що йдеться в підставі. Наприклад: «Число ділиться на три тоді і тільки тоді, коли сума цифр цього числа ділиться на три». У невиділяючому умовному судженні стверджується, що існування того, про що йдеться в підставі, є умовою достатньою, але не необхідною для існування того, про що йдеться в наслідку, а існування того, про що йдеться в наслідку, є необхідною, але недостатньою умовою для існування того, про що йдеться в підставі. Так, в умовно невиділяючому судженні «Якщо в чотирикутнику всі сторони рівні, а кути прямі, то його діагоналі взаємно перпендикулярні» підстава є достатньою для існування наслідку, проте не необхідною, оскільки існують і такі чотирикутники, в яких кути не є прямими, однак діагоналі їх є взаємно перпендикулярними.

Тема 5. Умовивід.

1. Умовивід, види умовиводів. Зміст і структура умовиводу. Безпосередні умовиводи.
2. Опосередковані дедуктивні умовиводи. Простий категоричний силлогізм. Скорочений силлогізм (ентимема).
3. Індукція. Види індуктивних умовиводів.
4. Доведення та спростування. Будова та правила доведення. Спростування та його види.

1. **Умовивід** — форма мислення, за допомогою якої з одних думок (засновків) одержують нові думки — висновки.

Завдяки умовиводам продукують так зване вивідне знання. Залежно від того, як рухаються знання в умовиводах — від більш загального до менш загального, від одиничного до часткового чи й загального, від знань певного ступеня загальності до знань такого ж ступеня загальності, — їх (умовиводи) поділяють на дедуктивні, індуктивні і традуктивні. Різновидом останніх є аналогія.

За ступенем обґрунтованості висновку умовиводи поділяють на достовірні (необхідні) і ймовірні (правдоподібні). Висновки перших є необхідно істинними (за умови істинності засновків і правильності зв'язку між ними), а висновки других — імовірно істинними, навіть за умови істинності засновків.

Залежно від кількості засновків, що входять до складу умовиводів, останні поділяють на безпосередні (до складу яких входить лише один засновок) та опосередковані (які містять у собі два і більше засновків).

Безпосередній умовивід — умовивід, до складу якого входить лише один засновок (і, звичайно ж, — висновок).

Оскільки його засновок виражається судженням, то цей вид умовиводу здійснюється у формі перебудови судження. За способом перебудови судження-зас-новку розрізняють такі види безпосередніх умовиводів: перетворення, обернення, протиставлення предикатів, протиставлення суб'єктів.

Перетворення — перебудова судження, внаслідок якої з вихідного утворюють нове рівнозначне судження, але протилежної якості: стверджувальне судження перетворюється на заперечне, а заперечне — на стверджувальне.

Підставою для одержання висновку за схемою перетворення виступає закономірність відношення обсягів двох суперечних понять, які є предикатами стосовно одного й того ж суб'єкта, будь-які два

видових суперечних поняття завжди вичерпують обсяг відповідного родового поняття. Якщо обсяг суб'єкта входить до обсягу предиката P , то звідси випливає, що він не входить до обсягу предиката $\text{не-}P$, і навпаки. Так, виходячи з того, що ссавці належать до хребетних, з необхідністю доходимо висновку, згідно з яким ссавці не належать до нехребетних (безхребетних).

У кожному стверджувальному судженні (« $S \in P$ ») безпосередньо виражається тотожність предметів класу S з множиною інших предметів в ознаках, характерних для предметів класу P . Та разом з названою тотожністю в цьому судженні неявно стверджується і відмінність від усіх предметів, які не належать до класу P . А в заперечному судженні (« $S \notin P$ ») безпосередньо виражається відмінність предметів класу S від усіх предметів класу P , а тим самим опосередковано визнається тотожність предметів S з усіма предметами P . Тобто завдяки перетворенню у стверджувальному судженні виявляється відношення відмінності, а в заперечному — відношення тотожності, які неявно мисляться в названих типах суджень.

Не випадково, що одна і та сама схема одночасно ілюструє і судження «Всі ссавці — хребетні», і судження «Жоден (всі) ссавець не є нехребетним».

Перше ілюструється сумісністю понять «ссавці» і «хребетні», а друге — несумісністю понять «ссавці» і «нехребетні (безхребетні)».

Перетворення суджень типу A , E , I , O відбувається за такими схемами:

A . Всі $S \in P$. Отже, жодне $S \notin \text{не-}P$. Всі метали — електропровідні.

Отже, жоден метал не є неелектропровідним.

E . Жодне $S \notin P$. Отже, всі $S \in \text{не-}P$. Жоден патріот не є зрадником.

Отже, кожен патріот є незрадником.

I . Деякі $S \in P$. Отже, деякі $S \notin \text{не-}P$. Деякі числа — прості.

Отже, деякі числа не є непрості.

O . Деякі $S \notin P$. Отже, деякі $S \in \text{не-}P$. Деякі числа не є прості.

Отже, деякі числа є непрості.

Здійснюючи перетворення судження, необхідно змінити його якість, залишивши без змін кількість. Замінивши зв'язку « \in » на « \notin », домагаємося перетворення стверджувального судження на заперечне. Але одержане судження виявляється нерівнозначним вихідному. Щоб нейтралізувати вказаний вплив частки «не», треба ввести ще одну аналогічну частку, приєднавши її до імені, яким

позначається предикат висновку. Внаслідок такої процедури предикатом висновку стає поняття, суперечне предикатові засновку. А замінивши зв'язку «не є» заперечного судження-засновку на «є», домагаємося перетворення заперечного судження на стверджувальне. Але при цьому знову змінюється зміст вихідного судження. Вихід тут один: до імені, яким позначається предикат висновку, слід додати частку «не», тобто знову-таки предикат засновку замінюється у висновку на суперечне йому поняття.

Під збереженням кількості судження мають на увазі, що загальностверджувальне судження перетворюється на загальнозаперечне (і навпаки), а частково-стверджувальне — на частковозаперечне (і навпаки). Безпосередньо ж це виявляється в збереженні тих самих кванторів (чи відповідних кванторних слів).

Результат перетворення можна знову перетворити на вихідне судження. Ця закономірність виражається таким правилом: подвійне заперечення будь-чого рівносильне ствердженню того ж самого.

Наприклад:

Київ — столиця України.

Отже, Київ не є нестолицею України.

Отже, Київ є не нестолицею України (що рівнозначно судженню: «Київ — столиця України»).

Обернення — перебудова судження, внаслідок якої суб'єкт і предикат міняються місцями. При цьому якість судження зберігається, а кількість може змінюватися.

Основою для обернення є, зокрема, та обставина, що в судженні містяться знання про предмети, які мисляться як у суб'єкті, так і в предикаті. Внаслідок обернення змінюється предмет думки.

Наприклад:

Всі метали — електропровідні.

Отже, деякі електропровідні — метали.

Предметом думки в засновку були метали, а у висновку — електропровідні.

В-обох судженнях мислиться тільки те, що передається на схемі заштрихованою її частиною. У першому судженні обсяг поняття «метали» (менший круг на схемі) ототожнюється з частиною обсягу поняття «електропровідні» (на схемі — та частина більшого круга, яка закрыта меншим). А в другому судженні (висновку) — навпаки.

Здійснюючи обернення, необхідно дотримуватися вимоги рівності обсягів термінів: обсяги термінів висновку повинні дорівнювати обсягам відповідних термінів засновку. Правда, сама структура судження не завжди чітко виражає характер обсягу

термінів. Це стосується передусім предикатів стверджувальних суджень.

Традиційно розрізняють два види обернення: просте, або чисте, і обернення з обмеженням. Проте такий поділ має штучний характер.

Розглянемо, як здійснюється обернення суджень, різних за кількістю і якістю (А, Е, І, О).

1. Загальностверджувальне судження (А) перебудовується при оберненні, як правило, на частково-стверджувальне.

Наприклад:

Всі метали — електропровідні (А).

Отже, деякі електропровідні — метали (І).

Деякі загальностверджувальні судження перебудовуються при оберненні на загальностверджувальні. Це стосується виділяючих суджень.

Наприклад:

Всі люди, і тільки люди, — мислячі істоти (А).

Отже, всі мислячі істоти — люди (А).

Хоч названі приклади обернень і не суперечать вимогам логіки, проте їх не можна вважати зразковими, оскільки в їх висновках втрачається частина знань, які мали місце в засновках. Щоб не зазнати цієї втрати, обернення слід здійснювати так: «Всі метали електропровідні. Отже, деякі електропровідні, і лише вони, — метали». Це стосується і другого прикладу.

2. Загальнозаперечне судження (Е) обертається на загальнозаперечне.

Наприклад:

Жоден патріот не відмовляється від культури свого народу (А).

Отже, жоден з тих, хто відмовляється від культури свого народу, не є патріотом (Е).

3. Частковостверджувальне судження (І) при оберненні, як правило, перебудовується на частковостверджувальне.

Наприклад:

Деякі вчені — митці (І).

Отже, деякі митці — вчені (І).

Зрідка частковостверджувальні судження перебудовуються при оберненні на загальностверджувальні. Це стосується виділяючих суджень.

Наприклад:

Деякі люди, і тільки люди, мають високу мораль.

Отже, всі, хто має високу мораль, — люди.

4. Обернення частковозаперечного судження дає бідні,

невизначені знання, тому до обернення суджень цього виду практично не вдаються.

Наприклад:

Деякі птахи не хижаки (О).

Отже, жоден хижак не належить до птахів-нехижаків (Е).

2. До складу опосередкованих дедуктивних умовиводів можуть входити різні за відношенням судження: тільки категоричні (простий категоричний силлогізм), тільки розділові (суто розділовий умовивід), тільки умовні (суто умовний умовивід) та різні комбінації цих суджень, які загалом становлять відповідні різновиди розділових та умовних умовиводів.

Простий категоричний силлогізм — опосередкований дедуктивний умовивід, що складається з двох засновків (посилок) і висновку, які є категоричними судженнями.

Так, умовивід «Всі паралелограми — чотирикутники, а ромби — паралелограми; отже, ромби — чотирикутники» — типовий приклад категоричного силлогізму, бо цей умовивід дедуктивний, оскільки в ньому з більш загальних положень одержують менш загальні, а засновки і висновок цього умовиводу є категоричними судженнями.

Аксіома силлогізму. Хоч силлогізм має чимало виявів, модифікацій, та в його основі лежить загальне правило, яке називають аксіомою силлогізму. Є кілька формулювань цієї аксіоми:

- 1) те, що належить роду, належить також виду та індивіду;
- 2) ознака ознаки речі є ознакою самої речі;
- 3) все, що стверджується (або заперечується) стосовно певної множини предметів, стверджується (або заперечується) стосовно будь-якого предмета, який належить до цієї множини.

Будова простого категоричного силлогізму

Оскільки до складу простого категоричного силлогізму входять три простих судження, то звідси впливає висновок, що цей силлогізм складається з шістьох термінів. Проте при ближчому ознайомленні з ним виявляється, що до його складу входять лише три терміни, кожен з яких двічі повторюється. У цьому можна пересвідчитися, звернувшись до наведеного вище прикладу.

Неважко помітити, що в засновках є всі три терміни, які фігурують у силлогізмі, а один термін навіть двічі повторюється (у нашому прикладі — «паралелограм»).

Термін, який повторюється в засновках і пов'язує їх між собою, називають середнім, два інших терміни — крайніми.

Ширший за обсягом крайній термін називають більшим (він виконує у висновку роль предиката), а вужчий за обсягом крайній

термін — меншим (він виконує у висновку роль суб'єкта).

Засновок, до складу якого входить більший термін, називають більшим, а засновок, до складу якого входить менший термін — меншим.

Беручи до уваги саме таку будову простого категоричного силогізму та роль у ньому середнього терміна, його визначають і так:

— «Простий категоричний силогізм є умовивід про відношення двох термінів на підставі їх відношення до третього терміна»

— «Силогізм — це такий умовивід..., в якому встановлюється зв'язок між крайніми термінами у висновку на підставі їх відношення до середнього терміна в засновках»

Ентимема — скорочений силогізм, у якому одне із трьох суджень, що входять до його складу, не висловлюється, хоч і мається на увазі.

Оскільки в скорочених силогізмах важко виявити помилки, то доводиться їх (силогізми) відновлювати. Необхідною умовою відновлення силогізму є виявлення пропущеного судження. Відновлюючи скорочений силогізм, треба насамперед з'ясувати, що в ньому пропущено: один із засновків чи висновок.

Щоб розв'язати це завдання, треба враховувати характер логічного взаємовідношення наявних в ентимемах суджень, який часто виявляється у специфіці їх синтаксичного зв'язку. В ентимемі з пропущеним засновком одне судження виступає як логічна підстава, а друге — як його наслідок. Судження-підстава і є засновком, а судження-наслідок — висновком. Такий вид ентимеми (скороченого силогізму) виражається складнопідрядним, причинним реченням. Зовнішніми ознаками, які вказують, чим є те чи інше судження — засновком чи висновком, — виступають відповідні сполучники. Так, слова «отже»¹, «тому», «таким чином» передують висновку, а засновок знаходиться після слів «бо», «оскільки», «тому що».

3. Індукція. Види індуктивних умовиводів.

Індукція — 1) метод наукового пізнання, який полягає в дослідженні руху знань від одиничного до часткового або й загального; 2) вид опосередкованого умовиводу, в якому з одиничних суджень-засновків виводять часткове або й загальне судження-висновок.

Розрізняють повну індукцію, засновки якої вичерпують увесь клас предметів, що підлягає індуктивному узагальненню, і неповну індукцію, засновки якої не вичерпують усього класу предметів, що підлягають такому узагальненню.

Повна індукція — індуктивний умовивід, у якому на підставі

знання про належність певної ознаки кожному предметові класу робиться висновок про належність цієї ознаки всім предметам цього класу.

Оскільки повна індукція передбачає виявлення певної ознаки в кожному предметі відповідної множини, то висновок її (повної індукції) має достовірний характер. Схема міркування за повною індукцією така:

$S_1 \in P, S_2 \in P, S_3 \in P, S_n \in P$

Відомо, що $S_1, S_2, S_3 \dots, S_n$ вичерпують усю множину предметів класу S .

Отже, всі $S \in P$.

Наприклад:

Меркурій обертається навколо Сонця. Венера обертається навколо Сонця. Земля обертається навколо Сонця. Марс обертається навколо Сонця. Юпітер обертається навколо Сонця. Сатурн обертається навколо Сонця. Уран обертається навколо Сонця. Нептун обертається навколо Сонця. Плутон обертається навколо Сонця. Відомо, що Меркурій, Венера, Земля, Марс, Юпітер, Сатурн, Уран, Нептун і Плутон вичерпують усю множину планет Сонячної системи.

Отже, всі планети Сонячної системи обертаються навколо Сонця.

Повна індукція відрізняється від дедукції вже тим, що вона не дає знання про інші предмети, крім тих, які мисляться в одиничних судженнях-засновках. Разом з тим вона подібна до дедукції принаймні достовірністю своїх висновків. Гідно оцінюючи роль повної індукції, разом з тим треба визнати, що в реальному людському пізнанні вона займає незначне місце, оскільки до неї вдаються тільки при пізнанні скінченних і осяжних класів предметів (йдеться насамперед про ті класи предметів, які відображаються в реєструючих поняттях).

Неповна індукція — індуктивний умовивід, у якому висновок про весь клас предметів робиться на підставі знання тільки деяких предметів цього класу. Наведемо приклад таких умовиводів:

1. Залізо — електропровідне.

Мідь — електропровідна.

Свинець — електропровідний.

Срібло — електропровідне.

Золото — електропровідне.

Залізо, мідь, свинець, срібло, золото — метали.

Отже, всі метали — електропровідні.

Неповну індукцію поділяють на популярну (народну) і

наукову.

Популярна індукція — неповна індукція через простий перелік за відсутності суперечного випадку.

У цій індукції узагальнення ґрунтується на фактах повторюваності однієї й тієї самої ознаки в кількох чи й багатьох предметах певного класу і відсутності суперечного цій повторюваності випадку. Так, численні факти ефективності ліків, виготовлених деякими майстрами народної медицини, дають можливість зробити загальний висновок про її ефективний вплив на організм людей. Це міркування є прикладом популярної індукції за умови, що представник народної медицини не знає причинного зв'язку, який діє між його ліками і людським організмом, а знає лише те, що в усіх випадках застосування даних ліків не було жодного негативного наслідку. Простий перелік — це лише один перелік без будь-якої іншої додаткової інформації, крім, звичайно ж, знання про відсутність суперечного випадку.

Був час, коли популярну індукцію переважно критикували, проте вона є тією «матір'ю», яка народжує то недолугих дітей (різного роду забобони), то геніїв (народну мудрість). Внутрішні, необхідні зв'язки речей, закономірності являються буденній свідомості у формі повторюваності. Ця повторюваність (разом з іншими чинниками) відіграла не останню роль у виникненні людського мислення. Проте не кожна повторюваність має своїм підґрунтям необхідні зв'язки між речами. Ототожнювання випадкової повторюваності з необхідною, часовою та просторовою послідовністю подій — з причинною їх пов'язаністю призводить до логічних та фактичних помилок. Типовими помилками, які трапляються при некритичному ставленні до популярної індукції, є **«поспішне узагальнення»**, **«після цього — внаслідок цього»** тощо. Виявами таких помилок є різноманітні забобони та марновірства. До речі, і перлини народної мудрості, зокрема народної медицини, потребують обґрунтування, виявлення відповідних причинних зв'язків, у результаті чого вони набудуть статусу наукових істин.

Наукова індукція — неповна індукція, в якій на підставі пізнання необхідних ознак деяких предметів певного класу робиться загальний висновок про всі предмети цього класу.

За схемою міркування (від знання окремих предметів певного класу до знання всього класу) наукова індукція не відрізняється від популярної. Відмінність її полягає в характері та природі засновків і способі їх підбору.

Якщо в популярній індукції засновки для узагальнення беруть

переважно випадково, то в науковій їх підбирають свідомо, з урахуванням того, наскільки істотними є зв'язки, які в них відображаються. При цьому великого значення надають причинно-наслідковим зв'язкам речей. Автори, що вдаються до наукової індукції, не задовольняються відомими фактами. Вони одержують факти, використовуючи такі методи, як порівняння, вимірювання, спостереження, експеримент.

Сила наукової індукції полягає в тому, що кожний її крок пов'язаний з фактами, досвідом, вона часто піддається перевірці. А слабкість — у тім, що всеза-гальні висновки не піддаються перевірці емпіричними засобами, тобто з допомогою верифікації.

Оцінюючи пізнавальні можливості наукової індукції, треба пам'ятати і про історичну обмеженість людського досвіду.

Добираючи засновки для наукової індукції, часто вдаються до методів виявлення причинних зв'язків між явищами.

Причинні зв'язки між предметами і явищами не існують у чистому вигляді. Вони завжди супроводжуються безліччю інших зв'язків, зокрема тими обставинами, які забезпечують їх реалізацію. Все це ускладнює процес встановлення причинних зв'язків між явищами.

Існує п'ять методів виявлення причинних зв'язків між явищами: метод єдиної подібності; метод єдиної відмінності; поєднаний метод подібності та відмінності; метод супутніх змін; метод залишків.

Усі перелічені методи ґрунтуються на таких рисах причинного зв'язку:

- кожне явище має причину, тому пошуки її виправдані;
- причина завжди передує наслідку, тобто тому явищу, причину якого ми прагнемо встановити;
- після причини неодмінно настає явище-наслідок;
- за відсутності причини наслідок не настає;
- зміни в причині призводять до відповідних змін у наслідку.

4. Доведення — це обґрунтування істинності одного положення (судження, гіпотези, концепції) з допомогою інших шляхом побудови відповідного міркування.

Будова та види доведення

У структурі доведення розрізняють тезу, аргументи і демонстрацію.

Теза — положення, що обґрунтовується.

Вона виражається у формі судження чи системи суджень. Щоправда, іноді з риторичних міркувань їй надають форму запитання. Наприклад: «В якому зв'язку перебувають чуттєві та

логічні форми пізнання людиною світу?».

Аргумент (логічна основа, підстава, довід, доказ) — положення, з допомогою якого обґрунтовується теза.

Роль аргументів можуть відігравати аксіоми, постулати, очевидні положення, факти, закони науки, логічні операції визначення та поділу понять тощо.

Демонстрація — форма логічного зв'язку між тезою та аргументами.

Вона виявляється в тих схемах, за якими будуються різні види умовиводів та їх модифікації. Наприклад, нашою тезою буде судження «Нещирість викликає недовіру». Щоб обґрунтувати істинність цієї тези, треба знайти положення, зв'язавши які за певною схемою міркування, можна одержати висновок, що повністю збігся б із нашою тезою. Ось ці положення та схема міркування:

Будь-який обман викликає недовіру, оскільки він є твердженням, що не відповідає дійсності. Нещирість — це обман, бо вона є навмисним перекрученням дійсності.

Отже, нещирість викликає недовіру.

Теза тут відома, оскільки вона проголошена в явній формі (висновок цього міркування, як і будь-якого іншого, не є тезою, хоч і збігається з нею за змістом: виведене положення не потребує доведення, а отже, не є тезою). Аргументами тут виступають засновки цього умовиводу, кожен з яких є ентимемою. Роль демонстрації в цьому доведенні відіграє епіхейрема. Взагалі ж доведення може здійснюватися у формі будь-якого умовиводу чи системи умовиводів.

Доведення здійснюють у формі демонстративного міркування (дедукція, повна та математична індукції) або за схемою недемонстративного міркування (неповна індукція, аналогія). Перше забезпечує достовірний висновок, друге — лише ймовірний.

Правила доведення

Операція доведення підпорядковується певним правилам, порушення яких спричиняє відповідні помилки.

Правила і типові помилки стосовно тези

Не кожне положення може бути тезою, оскільки істинність одних уже встановлена, а в обґрунтуванні інших немає потреби. Проте є положення, які можуть і повинні розглядатися як тези.

1. Тезою може бути лише те положення, яке справді потребує обґрунтування за даних конкретних умов.

Людство постійно стикається з новими проблемами, які необхідно вирішувати, наслідком чого є формулювання все нових і

нових тез.

При порушенні цього правила «обґрунтовують обґрунтоване», тобто те, що взагалі не потребує обґрунтування.

2. Теза повинна бути чітко визначеним і адекватно сформульованим судженням (чи системою суджень).

Це правило застерігає від невизначеності тези, наслідком чого може бути її двозначне чи й багатозначне тлумачення. А теза є центральною ланкою доведення. Неясність, нечіткість, розпливчастість тези можуть зумовлюватися багатьма обставинами, але насамперед незнанням автором тези (пропонентом) предмета, який мислиться в тезі, та недосконалим знанням мови, зокрема відповідної термінології.

3. Теза повинна залишатися незмінною, тотожною самій собі впродовж усього доведення.

Це правило, як і попереднє, є проявом закону тотожності, який вимагає, щоб висловлювані думки були ясними за змістом, чіткими за обсягом і залишалися без змін (тотожними собі) в ході одного й того ж міркування. Порушення наведеного правила призводить до помилки «підміна тези». Така підміна може здійснюватись і свідомо, і несвідомо. При цьому замість тези обґрунтовують інше положення — ширше за обсягом, вужче або й таке, що не має ніякого відношення до проголошеної тези (йдеться про «втрату тези», «перехід в іншу предметну сферу»).

Різновидами «підміни тези» часто називають «доведення до людини» (*arguraentum ad hominem*), «доведення до публіки» (*argumentum ad populum*), «хто занадто доводить, той нічого не доводить» (*qui nimium probat, nihil probat*).

Типовий прояв підміни тези — популізм.

4. Теза не повинна містити в собі логічної суперечності.

Це правило частіше порушують тоді, коли тезу висловлюють системою суджень. Проте трапляються і тези-судження, які містять суперечність. Наприклад: «Ця істота є всемогутньою».

Правила і типові помилки стосовно аргументів

1. Аргументи мають бути істинними. Причому їх істинність повинна бути встановленою.

Основною метою доведення є обґрунтування істинності тези. Справжнє доведення — це доведення «для істини» або «до істини» (*ad veritatem*). Тому цілком зрозуміла турбота пропонента про добір істинних аргументів. Та оскільки закон достатньої підстави забороняє вдаватися не лише до хибних думок, а й до істинних за своєю природою, якщо істинність їх не встановлена, то це правило вимагає,

щоб аргументи були не просто істинні, а й достовірні.

2. Аргументи повинні бути судженнями, істинність яких встановлена незалежно від тези.

Порушення цього правила призводить до помилки, яку називають «зачарованим колом», або «коло в доведенні» (*circulus vitiosus*). Ця помилка полягає в тому, що тезу виводять з аргументів, які до цього були виведені з положення, що повністю збігається з проголошеною тезою.

3. Аргументи повинні бути достатньою підставою для тези.

Це правило передбачає, що теза має перебувати в такому зв'язку з аргументами, за якого з істинності аргументів з необхідністю випливає істинність тези. Порушення цього правила призводить до низки помилок, основною з яких є помилка — «не впливає» (*non sequitur*). Суть її полягає в тому, що при обґрунтуванні тези використовують аргументи, які не можуть бути достатньою підставою для доведення істинності тези. Логіка минулих епох виявила багато проявів цієї помилки, ввела відповідні терміни (які в наш час ще не прижилися, не увійшли до активного словникового складу):

— аргумент, який взято зі сфери, що не має прямого відношення до змісту суперечки (*argumentum externum*);

— аргумент, розрахований на неуцтво (*argumentum ad ignorantiam*);

— аргумент, що ґрунтується на авторитеті: «сам сказав» (*ipse dixit*); грецьке — *autos ephna* — «сам (вождь, господар, «пахан») сказав це»;

— аргумент, розрахований на співчуття до автора аргументу (*argumentum ad misericordiam*);

— аргумент, який ґрунтується на заздрощах, злості (*argumentum ad invidia*);

— аргумент «до гаманця» (*argumentum ad grume-nam*);

— аргумент «до фізичної сили», «доказ кийком» (*argumentum ad baculum*).

Доведення завжди комусь адресують. Адресоване певній особі, воно може бути піддане сумніву та спростуванню.

Спростування — обґрунтування хибності тези або невідповідності правилам доведення тези, аргументів чи демонстрації.

Відповідно розрізняють три види спростування:

— спростування шляхом критики тези;

— спростування шляхом критики аргументів;

— спростування шляхом критики демонстрації.

Скорочено: спростування тези, спростування аргументів, спростування демонстрації; або: критика тези, критика аргументів, критика демонстрації.

Спростування шляхом критики тези — обґрунтування недосконалості доведення шляхом встановлення хибності тези чи її невідповідності правилам стосовно тези.

Встановлення невизначеності тези, факту її підміни або того, що положення, яке проголошене тезою, не потребує доведення, є одним із спростувань тези. Та найпереконливішим видом спростування тези (і будь-якого спростування) є обґрунтування її хибності. Цей вид спростування здійснюється такими двома способами: шляхом обґрунтування істинності антитези і «зведенням до абсурду».

Спростування шляхом обґрунтування істинності антитези здійснюється так: формулюють суперечне тезі судження, встановлюють його істинність, а потім, вдаючись до закону виключеного третього, роблять висновок про хибність тези.

Тема 6. Етика як наука.

1. Етика як наука: предмет, структура, завдання та функції. Основні завдання етики у сучасних умовах
2. Мораль: теорії походження, поняття, ознаки, структура і функції.
3. Мораль і право: співіснування і взаємовплив.

1. Етика як наука: етимологія терміну, поняття, структура, завдання та функції. Основні завдання етики у сучасних умовах

Етимологія терміна «етика», тобто його походження і споріднені зв'язки з іншими словами тієї самої чи інших мов, сягає глибокої давнини. Слово «етика» виникло з давньогрецького — , яке у різні часи мало різні значення. Спочатку воно означало місцеперебування, спільне житло, потім — звичай, темперамент, характер, стиль мислення, а також усталену природу якогось явища. Пізніше видатний мислитель античності Аристотель (384-322 рр. до н. е.) узявши за основу значення етосу як характеру, темпераменту, утворив прикметник — «етичний» для позначення особливої групи людських чеснот — мудрості, мужності, помірності, справедливості тощо — відрізняючи їх від добродійностей розуму. Науку про етичні чесноти (особистісні якості), достоїнства характеру людини

Аристотель назвав *етика*. Так у IV ст. до н. е. етична наука дістала свою назву, яку носить і сьогодні.

За аналогією, у латинській мові від терміна *mos (moris)* — крій одягу й мода, звичай і порядок, вдача і характер людини — давньоримський філософ Цицерон (106 - 43 рр. до н. е.) утворив прикметник — «моральний», тобто такий, що стосується характеру, звичаю. І в IV ст. до н.е. виникає термін мораль.

Спочатку значення термінів «етика» й «мораль» в основному збігалися. Пізніше, мораль стали розуміти як реальні явища (звичай суспільства, усталені норми поведінки, оціночні уявлення про добро, зло, справедливість тощо). Етику почали розглядати як науку що вивчає мораль. Хоча у повсякденному слововживанні цієї різниці у значенні не завжди дотримуються. Ми говоримо про „етику вченого” або „медичну етику”, маючи на увазі певні принципи поведінки вченого, лікаря, тощо; ми можемо засуджувати ті інші вчинки за „неетичність”. Така термінологічна розпливчатість зумовлена тим, що між мораллю як реальним явищем і етикою як наукою про нього, по суті, не існує чіткої межі; хіба ж, обираючи лінію поведінки, ми не керуємося, хай навіть не усвідомлено, певними загальними настановами й уявленнями, не намагаємося якимось обґрунтувати свій вибір? А це вже царина етики. Та незважаючи на цей взаємозв’язок теорії і практики, етика зберігає значення науки, а мораль — реального явища, предмета дослідження цієї науки.

Лишилось з’ясувати значення такого терміну як „моральність”. Поняття „мораль” і „моральність” часто ототожнюються, і для цього є достатньо підстав. У сучасній літературі за ними закріплюється, наслідуючи німецького філософа Гегеля, розуміння моралі як форми суспільної свідомості, сукупності усвідомлюваних людьми принципів, норм, приписів, правил поведінки, а моральності — як втілення цих принципів, правил і норм у реальній поведінці людини й стосунках між нею та іншими людьми.

Отже, історія термінів дозволяє зробити висновок, що ***етика* — це наука про мораль (моральність).**

Етика — це вчення про мораль, що досліджує закономірності та принципи її виникнення, розвитку і функціонування, роль і призначення моралі у житті окремої особи і суспільства.

Метою етики є раціональне обґрунтування моралі та виявлення її природи, сутності, місця і значення у розвитку людини і суспільства. У ній осмислюються, узагальнюються, систематизуються історичні форми моральності, аналізуються етичні доктрини, які прагнуть

пояснити природу, закономірності розвитку, функції моралі, а також здійснюється аналіз механізмів моральної орієнтації і регуляції, виражених у системі цінностей, норм, принципів, понять моральної свідомості.

Етика як наука виникла і розвивалася у межах філософії і розглядалася як практична філософія, або моральна філософія.

Структура етики як науки, чи структура етичного знання, включає шість змістовних блоків.

1. *Емпірична, або описова етика*, яка описує, констатує та аналізує вдачу, звичаї, моральні чесноти представників різних народів і народностей, соціальних груп і прошарків, різних спільнот, які й складають моральні стосунки у суспільстві на різних етапах його розвитку.

2. *Загальна теорія моралі, або філософські проблеми етики*, де мова йде про походження моралі, її сутність, структуру, специфіку, співвідношення моральної необхідності, свободи і відповідальності, моральні аспекти сенсу життя тощо.

3. *Нормативна етика* як зведення вимог, приписів суспільства і стереотипів поведінки особистості, її моральних якостей, які відповідають суспільним моральним нормам.

4. *теорія морального виховання, або педагогічна етика*, яка забезпечує засвоєння індивідами встановлених моральних зразків поведінки.

5. *Професійна етика*, яка покликана описати й обґрунтувати особливості моралі різних професійних груп, виходячи зі специфіки їхньої діяльності.

6. *Історія етичної думки*, яка демонструє, як утворюється коло етичних проблем, як змінювались способи постановки проблем, підходи до їх вирішення, як поглиблювалось розуміння природи моралі, її призначення і функції у житті суспільства, а також закономірностей її розвитку і функціонування.

Етика як наука має свій понятійно-категорійний апарат. Такі поняття як «вдача», «вчинок», «моральна норма», «моральний принцип», «моральний ідеал», «оцінка» тощо вживаються і змістовно розкриваються переважно в етиці. До етичних категорій належать «добро» і «зло», «обов'язок» і «совість», «честь» і «гідність», «справедливість» і «відповідальність», «моральний вибір» і «моральний конфлікт», «сене життя» і «щастя», «товариськість», «дружба», «любов» тощо. У них розкриваються найістотніші властивості моральної реальності.

Етика як наука виконує низку **функцій**. Головними серед них є:

описова, ціннісно-орієнтаційна та функція вироблення етичних знань, які реалізуються в єдності, а їх розмежування має умовний характер.

Основні завдання етики у сучасних умовах

Завдання етики в сучасному суспільстві полягають в адаптації людини протягом її життя до швидких і кардинальних змін цивілізації, що виражається у трьох напрямках:

1. звільнити свідомість від лишніх забобонів, пережитків і непотрібних обмежень;
2. виокремити, обґрунтувати і закріпити моральні цінності необхідні для нормального існування і розвитку людства.
3. створити шляхи впровадження в життя вищезазначених цінностей.

2. Мораль: теорії походження, поняття, ознаки, структура, функції.

Як ми знаємо з психології, людина — складна істота, яка володіє розумом, емоціями і свободою волі. Людина ставить приватні цілі в діяльності, реалізує конкретні бажання і прагнення. Але в суспільному житті свобода однієї людини неминуче наштовхується на свободу іншої. Як будь-які соціальні норми, мораль допомагає стримувати бажання людей, окреслює межі, за якими їх дії неможливо називати моральними, тобто припустимими. Мораль спонукає людей удосконалювати, гуманізувати суспільство та індивідів.

Відомо, що жодна людська спільнота не могла існувати і розвиватися без узгодження різноманітних суперечливих (часто протилежних) інтересів людей, дотримання певних взаємних обов'язків, правил поведінки, які поступово стали звичними, загальноприйнятими, перетворювались на звичаї, традиції, стійкі норми моральної поведінки. Отже, суспільство у процесі історичного розвитку виробило особливий соціальний інструмент для регулювання і спрямування поведінки кожної людини, щоб вона не тільки не руйнувала, а навіть зміцнювала суспільний організм. Цим інструментом (соціальним інститутом) суспільної самоорганізації і є мораль.

Питання про природу, сутність і розвиток моралі розглядається з огляду на підходи щодо виникнення людини (релігійні, натуралістичні, соціально-історичні концепції).

У релігійних концепціях мораль обґрунтовується як така, що дана самим Богом, підкреслюється її універсальний, загальнолюдський

характер — тобто вона поширюється на всіх людей без винятку і всі рівні перед її вимогами, всі мають їх дотримуватися. Релігійна етика наповнює мораль високим духовним змістом, захищає її від спрощення, утилітарності.

Натуралістична етика, провідні ідеї якої найвідчутніші у творах Ч. Дарвіна, В. Ефроїмсона, П. Кропоткіна, П. Симонова, Г. Спенсера, З. Фрейда, К. Юнга та ін., витоки моралі шукає у природному світі, у біологічній природі людини. Тобто вона виникла в процесі еволюції тваринного світу та абсолютизує значення біологічного чинника у виникненні моралі. Сутність моралі тут вбачається, врешті решт, в інстинктах самозбереження та продовження роду (виду).

Більш виваженим і глибоким здається **соціально-історичний** підхід до виникнення людини й моралі. Аристотель, К. Маркс, Е. Дюркгейм, М. Вебер та ін. обґрунтовували соціальну природу моралі, її витоки шукали у розвитку суспільного життя. На думку прибічників соціально-історичного підходу, мораль є наслідком матеріально-економічних відносин суспільства, її виникнення пов'язується з необхідністю підтримання суспільного (людського) на відміну від тваринного способу життя, з потребами координації, узгодження індивідуальної за характером діяльності з колективною взаємодією для виживання людини за суворих умов життя первісних спільнот, з потребами регулювати між людські стосунки, упорядковувати людське спілкування тощо.

Отже, **мораль** — це сукупність вимог, приписів, норм і принципів щодо поведінки людини у ставленні її до суспільства, соціальних інститутів, суб'єктів, до інших людей і до самої себе з позицій добра чи зла.

Мораль — це явище, якому притаманні наступні ознаки:

1. суспільний характер (виникає тільки в суспільстві);
2. джерелом моралі є потреба людини жити в суспільстві, в погодженні форм життєдіяльності і цілей, у взаємній підтримці;
3. мораль — об'єктивне явище, не залежне від волі людини, оскільки створення моралі — тривалий історичний процес, підготовлений природними і соціальними чинниками, а зміст реальних вимог, приписів визначається конкретно-історичними соціальними умовами, матеріальними і духовними чинниками.
4. мораль виражає інтереси суспільства, пануючих у ньому соціальних груп (верств, каст, класів).
5. мораль — специфічний тип регулювання відносин людей, поряд з звичаями, правом тощо.

6. мораль є одним із способів погодження (гармонізації) індивідуальних і суспільних інтересів.
7. нормативний характер. Мораль — це система соціальних норм.
8. імперативність викладу моральних норм. Мораль визначає як належно ставитись до людей, до суспільства, його інституцій, до природи і до самого себе тощо.
9. специфіка механізму регулювання поведінки людини: здійснюється шляхом вироблення духовних цінностей (уявлення про добро, справедливість, відповідальність, почуття дружби, любові тощо), які сприймаються моральною свідомістю людини, перетворюються в її ціннісні орієнтації, переконання, й реалізуються у вчинках, лінії поведінки особистості.
10. специфіка санкції (совість і громадський осуд).
11. призначення моралі полягає у підтриманні та захисті єдності й цілісності спільноти.

Головні соціальні функції моралі: соціалізація індивідів (гуманізуюча), гармонізація суспільних відносин, регулятивна, оцінювальна, світоглядна (ціннісно-орієнтаційна), пізнавальна, виховна тощо.

Структура моралі

Мораль є складним полісистемним явищем. В етичній літературі більшість дослідників умовно виділяє у моралі дві відносно самостійні, але тісно взаємопов'язані сфери: моральну свідомість і моральну практику, деякі вчені виділяють моральні відносини.

Моральна свідомість — форма суспільної свідомості, в якій знаходить своє відображення погляди і уявлення, норми і оцінки поведінки окремих індивідів, соціальних груп і суспільства в цілому. Моральна свідомість буває двох видів: індивідуальна і суспільна, в залежності від того хто є її носієм — індивід чи суспільство. Іноді говорять про так звану колективну свідомість.

В моральній свідомості виділяють два рівні: рівень суспільної ідеології (етичні теорії, моральні норми, принципи) і рівень суспільної психології (моральні почуття і уявлення про елементарні правила людського співжиття, звичаї, традиції, моральні якості особистості, мотиви щоденної поведінки особистості).

Моральна діяльність (практика) — будь-яка діяльність людини, групи, суспільства, котра розглядається з точки зору моральних понять, принципів, прийнятих в суспільстві. (війна між державами)

Моральні відносини є одним із видів суспільних відносин, їх специфіка у тому, що: 1) вони виникають і реалізуються не стихійно,

а свідомо, цілеспрямовано, вільно стосовно вищих моральних цінностей; 2) у процесі моральних відносин реалізуються моральні цінності; 3) моральні відносини не існують у стерильному, чистому вигляді, вони пронизують економічні, політичні, етнічні, релігійні та інші відносини. Стійкість, повторюваність окремих складових моральних відносин знаходить відображення у звичаях, традиціях, ритуалах тощо. Таким чином, моральні відносини — це ті зв'язки і залежності, у які включаються люди у процесі життєдіяльності на основі вироблених суспільством вимог і особистих переконань. Тому моральні відносини — це система цінностей, що реалізується у суспільстві, їх зміст визначається системою моральних норм, принципів, оціночних уявлень, що реально панують у відповідній сфері життєдіяльності чи суспільстві взагалі.

Моральна практика і моральна свідомість завжди взаємодіють, взаємозумовлюють одна одну. Моральна свідомість надає нормативний зразок для моральної поведінки, а практика відбивається у моральній свідомості. Разом з тим, співвідношення між практикою і свідомістю може мати різний ступінь відповідності. Критерієм їх відповідності чи невідповідності є дотримання норм моралі, які виступають як момент істини. У єдності моральної практики і моральної свідомості й функціонує мораль як складне, суперечливе соціальне явище.

2. Мораль і право. Коли йдеться про мораль і право, то ми можемо говорити про спільні риси цих двох явищ, відмінні риси, співіснування та взаємовплив.

Спільні риси. Передусім, право і мораль мають одну природу і є різними формами (проявами) духовного життя людства. Крім того, як вже було зазначено, право і мораль є регуляторами суспільного життя, тобто різними видами соціальних норм. Характерними рисами обох видів норм є також їх історична, політична, соціальна, економічна і культурна обумовленість. Але основна їх подібність полягає в тому, що метою регулювання ними суспільних відносин є досягнення справедливості у відносинах між людьми, що забезпечує нормальний прогресивний розвиток як кожної людини зокрема, так і цілого суспільства.

І мораль, і право виникають для задоволення суспільної потреби у підтримці стабільності й цілісності суспільства. Вони несуть у собі сукупність відносно стійких вимог, норм, приписів, правил, які виражають суспільну волю, історичну необхідність, де закладені уявлення про добре, справедливе, належне. І мораль, і право

намагаються охопити практично всю сукупність суспільних відносин, але це вдається їм по-різному, специфічно.

Відмінні риси.

1. Основною відмінністю є те, що право регулює тільки зовнішню поведінку людини (наприклад, злочином може бути визнане тільки діяння (дія або бездіяльність), оскільки за думки, плани, ідеї вчинити злочин особа не несе кримінальної відповідальності), і не бере до уваги мотиви дотримання особою закону (наприклад, внутрішнє переконання справедливості вимоги закону чи страх перед покаранням), тоді мораль регулює не тільки зовнішню поведінку, але передусім механізм його дії спрямовується на встановлення внутрішніх цінностей, вартостей, усвідомлення добра і зла, справедливості, через які людина добровільно виконує вимоги норм моралі. Свобода є дійсною причиною морального вчинку.

2. *За охопленням суспільних відносин.* Специфіка моралі пов'язана з її всепроникаючим характером (присутністю в усіх без винятку сферах і видах життєдіяльності людини). Приписи моралі носять універсальний, всюдисущий, загальнолюдський характер і застосовуються у будь-яких життєвих ситуаціях. Моральні вимоги завжди формуються як всезагальні, універсальні, вони для всіх і конкретно для кожного. Мораль регулює стосунки людей з приводу суспільних, приватних і інтимних рівнів життєдіяльності, тоді як право обмежується регулюванням тільки тих соціальних відносин, що мають найбільший суспільний інтерес (захист життя людей, їх власності, матеріальні, майнові, трудові, сімейні відносини тощо), і не втручається у стосунки товариськості, дружби, кохання й інші сфери духовного, інтимного життя людей, їх думки, почуття.

3. *За способом вираження і забезпечення.* Юридичне право має офіційний, закріплений соціальними інституціями (інституційний) характер. Воно виникає набагато пізніше моралі, разом з державою, спирається на її силу та авторитет. Норми права мають офіційно-обов'язковий характер, їх виконання забезпечується, якщо це необхідно, органами державної влади примусово аж до застосування сили. Цінності моралі (норми, вимоги, приписи, правила, оцінки, принципи, ідеали, уявлення про добре, зло, справедливе тощо) не мають такого інституціоналізованого характеру, вони підтримуються силою громадської думки та особистими переконаннями людей, їх совістю. Вони можуть, якщо це потрібно, підтримуватись і правовою нормою, і авторитетом держави.

4. *За ступенем деталізації норм.* Юридичне право — це чітко сформульовані однозначні норми, писані, де виражена воля

законодавця. У них формально закріплені, зафіксовані права та обов'язки громадян. Мораль же спирається на письмово не оформлені вимоги (приписи, повеління, заборони), які виникають стихійно у творчості людей і відбиваються у суспільній свідомості як потреби суспільного життя. Моральні цінності носять безособовий, анонімний характер, звернеш до всіх і від імені всіх.

5. *За динамікою змін.* Юридичне право має більш консервативний, статичний, формальний характер, не завжди встигає за змінами у соціальних процесах. Воно може гальмувати процеси оновлення суспільства. Діючі закони можуть не відповідати суспільним потребам та інтересам, але не можуть бути змінені без законодавця. Мораль як неформалізований, ідеальний феномен, є більш динамічним, гнучким регулятором.

Співіснування і взаємовплив. В основному сфери дії норм моралі і права перекривають одна одну або мають тотожний зміст (наприклад, заборона вбивства). Але крім того, вони взаємодоповнюють одне одного (мораль дає внутрішню мотивацію, закон примус для виконання). Більше того, деякі дослідники заявляють, що правова норма живе тільки завдяки її моральному змісту. Як тільки такий зміст зникне, правова норма перестане існувати де-факто. Цим пояснюється така велика кількість „пустих” законів. Тому право зацікавлене в збереженні моральних цінностей, які його живлять.

Взаємовплив моралі і права може виражатися в таких формах: переростання правової норми в норму моралі (юридичне переслідування відьом переросло в моральне засудження гадань тощо), і навпаки (наклепництво), перетворення правової норми в аморальну (рабство), і крім того, між моральними і правовими нормами може виникнути конфлікт.

На останньому зупинимось детальніше. Зокрема існують такі відносини, які схвалюються суспільством і забороняються правом (батько-син), і навпаки (кредитор). Особливої ваги конфлікт правового і морального виявляється в тоталітарній державі між законодавством цієї держави (наприклад, про заборону приватної власності) і природними цінностями людини. Єдиний шлях виходу з цього конфлікту у зміні законодавства, наданні йому морального змісту, пристосуванні його до потреб людини.

Тема. 7. Основні етичні вчення.

1. Антична і середньовічна етика.
2. Етика епохи Нового часу і Відродження.
3. Сучасні етичні теорії.

1. Приступаючи до вивчення питання «Антична і середньовічна етика», варто зрозуміти, що етика зародилася в епоху відокремлення духовно-теоретичної діяльності від матеріально-практичної. Етика стає способом теоретичного аналізу моральних практичних проблем. Повсякденно практичні питання осмислюються етикою як вчення про природу добра і зла, ідеалу і боргу, принципів і норм поведінки людини, призначення і змісту її життя. Тільки давньогрецьким філософам вдалося перейти від міфо-логічного до раціонально-логічного розуміння моралі та людини і створити етику як раціонально-теоретичне філософське вчення.

В античній культурі були визначені найважливіші етичні проблеми, різні варіанти їх рішення, окреслені головні традиції майбутніх інтерпретацій питань етичного комплексу. Етика античності звернена до людини, її своєрідним девізом можна вважати знаменитий вислів Протагора: «Людина є міра всіх речей...». Найважливішою особливістю етики була установка на розуміння моральності, добродійності поведінки як розумності. Розум «править світом», його першорядне значення (у будь-якому конкретному моральному виборі й у виборі правильного життєвого шляху) в античній етиці сумніву не піддається. Ще одна характеристика античної етики - прагнення до гармонії - гармонії всередині людської душі і гармонії її зі світом.

Перший етап у розвитку етичної свідомості Древньої Греції представлений вченням софістів - Протагора, Продика, Антифона (V ст. до н.е.). Просвітительська діяльність софістів мала яскраво виражений гуманістичний зміст: у центрі їхньої уваги була людина як самодостатня цінність. Вони обґрунтували особисту незалежність людини в питаннях моралі та її пріоритет відносно космосу і навколишньої дійсності. Софісти відстоювали право людини дивитися на світ через призму своїх цілей та інтересів, а не сліпо підкорятися чужим вимогам. Вони вчили людину піддавати все раціональному аналізу, стверджуючи, що людина сама є критерієм добра і зла. Немає жодного об'єктивного, єдиного для всіх змісту чеснот, моральні цінності залежать від користі і інтересів людини, тобто є відносними.

Абсолютизація відносності і суб'єктивності моральних цін-

ностей привела їх до етичного релятивізму, втрати об'єктивних загальнозначущих критеріїв моралі і моральної сваволі. Це призвело до підриву моральності як засобу духовного єднання людей, як наслідок, до морального цинізму і безпринципності.

Проти цих крайностей софістів виступив Сократ, (469-399рр. до н.е.). Розглядаючи мораль як найглибшу основу людського буття, він висловлював тверде переконання в існуванні загальних визначень моралі, прагнув знайти об'єктивні, загальнозначущі характеристики моральних понять. Він вважав, що без єдиної системи моральних цінностей, що має стійкий і загальнообов'язковий характер, суспільство перебуває в небезпеці. Разом з тим він погоджувався з софістами в тому, що людина повинна сама знайти розуміння добра і чесноти, а не підкорятися нав'язаним їй вимогам і цінностям.

Сократ поклав початок евдемоністичній традиції, стверджуючи, що сенс життя людини, вище благо - у досягненні щастя. Щастя відображає зміст розсудливого, добродісного буття. Тільки моральна людина може бути щасливою. Відповідно до цього конкретизується завдання етики: допомогти людині стати моральною. В інтерпретації етичних проблем він займав раціоналістичну позицію. Знання - це основа добродісності, незнання - джерело аморальності. Істина і добро збігаються. За переконанням Сократа, в тому, що мудрець не здатний на зло, стоїть глибока ідея: моральні цінності тільки тоді мають регулятивне значення, коли усвідомлені людиною як справжні.

Сократівську лінію в розвитку етики продовжив його учень Платон (427 - 347 рр. до н.е.), здійснивши першу спробу систематизації етичних ідей на об'єктивно-ідеалістичній основі.

У творчості Арістотеля (384 - 322 рр. до н.е.) антична етика досягла вищого розвитку. Він дав ім'я цій науці, йому належить перша спеціальна етична праця «Никомахова етика», він уперше висунув ідею самостійності етики, побудував глибоку теорію моралі. Етика в розумінні Арістотеля - це особлива, практична наука про моральність, мета якої - навчити людину стати щасливою. Етика повинна допомогти людині усвідомити головні цілі своєї життєдіяльності, вирішити питання про можливість виховання в державі добродісних громадян. Тому вона, поряд з політикою, є дуже важливою практичною наукою.

Виділяючи етичний аспект проблеми взаємин особистості і суспільства, Арістотель прагнув знайти шляхи їх гармонійної взаємодії в розумному обмеженні індивідом його етичних потреб, орієнтації їх на суспільні блага - з одного боку, і в сприянні держави процвітанню своїх громадян - з іншої. Соціальна гармонія не

повинна придушувати особистих інтересів.

Продовжуючи евдемоністичний напрям в етиці, вищим благом Арістотель визнавав щастя як особливий стан задоволеності, від добродійної діяльності. Серед численних умов щастя головними є моральне й інтелектуальне удосконалення, здоров'я і наявність зовнішніх благ, активна громадянська позиція, дружба. Навідміну від Платона, Арістотель заперечував природжений характер чеснот, що дало йому можливість висунути ідею морального виховання.

В епоху еллінізму, коли криза античної цивілізації проявилася особливо явно, етика звертається до внутрішнього світу особистості, намагаючись знайти джерела моралі в людській суб'єктивності. Одну з основних філософсько-етичних течій цього часу - епікурейство - заснував Епікур, який жив наприкінці IV - на початку III ст. до н.е. Епікур розглядав етику як «ліки душі», які допомагають позбутися страждань і знайти внутрішню рівновагу. Підтримуючи евдемоністичні традиції, Епікур визначив щастя як свободу від страждань і тривоги. Відповідно, основна мета етики - допомогти людині позбутися страждань або полегшити їх. Він відзначав, що щастя і задоволення не тотожні, щастя передбачає правильне ставлення до задовольень (уникати неприродних задовольень, віддавати перевагу духовним, знати міру), інакше страждань не минути. Крім того, умовами щастя є атараксія (безтурботність душі, незворушний, спокійний стан духу), індиферентність до всього зовнішнього; дружба; правильне ставлення до життя і смерті.

У період переходу до Середньовіччя розпочався пошук об'єктивних основ моралі, який тривалий час був пов'язаний з християнською релігією. Ідея загальної гріховності і спокути провини стражданням і покаєнням, вірою і любов'ю до Бога, готовність виконати його волю стають визначальними. Основою інтерпретації моральності в етиці спочатку є релігійна віра. Основна проблематика християнського морального вчення - про джерело і природу моралі, призначення і сенс життя людини, добро і зло сягає своїм корінням Священного Писання.

Ідея Бога як морального абсолюту визначає жорсткі межі тлумачення моральної проблематики. Життя людини і його цінності набувають сенсу тільки відповідно до божественного провидіння. Бог виступає в якості об'єктивного, безумовного, єдиного справжнього джерела моралі. Центром християнської етичної концепції є ідея любові до Бога. Любов розуміється як універсальний принцип моралі. З ідеї любові до Бога народжується нова, невідома античності чеснота - милосердя, що передбачає про-

щення образ, готовність до жалю й активної допомоги нужденним. На тлі ідеї любові знаходить своє відображення «золоте правило» моральності: В усьому, поведіться з людьми так, як вихотіли б, щоб поводитися з вами...»

Ідея підпорядкування моралі релігії найбільше яскраво відбилася в творчості А. Августина: утвердження Бога як єдиного джерела і критерію моральності; інтерпретація зла як заперечення добра, відступу від божественних розпоряджень; негативне значення активності людини і дискредитація моральної повноцінності особистості. Тільки Бог може допомогти людині перебороти свою гріховність і знайти порятунок. Бог в образі Ісуса Христа дає людям урок слухняності волі Творця і зразок морального життя. Разом з тим, етика Августина показала, що принцип, який вносить джерела моральної поведінки за межі індивіда, є таким же однобічним, як принцип, який замикає їх на особистості.

При вивченні питання «Етика епохи Нового часу і Відродження» необхідно виходити з якісних змін соціально-економічного і духовного життя європейського суспільства.

В той період відбулася радикальна переорієнтація цінностей - з потойбічної моралі на людську, з етики одкровення на емпіричну земну етику. Моральність була зведена на землю, пов'язана з умовами реального життя. Етика зводилася до галузі природознавства, яка повинна мати справу не з божественними веліннями й ідеальним світом, а з природним буттям людини, її потребами, прагненнями й інтересами. Теоретичною основою її надовгий час стає поняття «людська природа», а сама етика стає натуралістичною. Вона виводить закони поведінки людини з природи, що часто перетворювалося на зведення її до природничо-наукового знання. Прагнення надати етиці статус суворої наукової теорії шляхом використання методів математики та фізики характерно для Декарта, Гоббса, Спінози і багатьох інших.

Так, Гоббс розвинув ідею про «природжений егоїзм», підкреслюючи незмінність «природи людини» і користі як визначальний моральний принцип. Взаємне обмеження егоїзму людей на основі природного закону самозбереження і виникнення на договірних засадах державу, поклала кінець «війні всіх проти всіх» і до морального стану людини. В основі устрою держави та її законів має бути вищий, природний моральний закон, заради чого люди і об'єднувалися в державу - це громадський добробут, благополуччя народу.

Натуралістична етика Гоббса знайшла свій подальший розвиток у творчості французьких матеріалістів-просвітителів XVIII ст. - Дідро, Гельвеція, Гольбаха. Вихідний пункт їхнього вчення про людину - природний індивід, здатний відчувати приємне і не-приємне, пізнати задоволення і страждання. Відповідно до законів природи він природно прагне до задоволень і уникає неприємних відчуттів і страждань. Тому людський егоїзм і прагнення до здійснення своїх цілей є єдиним справжнім мотивом людських вчинків. Переборюючи свою природну себелюбність, людина (як розумний, здатний до самоврядування суб'єкт) може і повинна стати «розумним егоїстом», тобто правильно розуміти свої інтереси і керуватися «компасом суспільної користі» для їх задоволення. Мораль, яка пропонує установку на суспільне благо, виявляється корисною для індивіда, бо дає можливість реалізувати свій інтерес. Гарантією гармонії особистого і суспільного є «розумне суспільство», законодавство якого сприяє реалізації людської природності.

Етика епохи Відродження (XVIII ст.) тісно пов'язана з ім'ям І. Канта. Вона знаменує собою перехід до теоретичного аналізу моральності як особливого, специфічного явища. Задум Канта - виявити «чистоту» моралі. У здійсненні цього завдання він орієнтується не на природу людини й обставини її життя, а на «поняття чистого розуму». Мораль, за Кантом, - це щось надприродне, яке нав'язує людині лінію поведінки, їй вимагає дотримання будь-яких правил, та норм.

Основною категорією кантовської етики є борг. Мораль, надумку Канта, це сфера волі людини. Для надання волі морального значення необхідно погодити її з вищим моральним законом - категоричним імперативом. Він звучить так: «Роби завжди так, щоб максима твоєї волі могла стати принципом загального законодавства». Відкинувши соціальну практику як основу моралі, Кант переніс гармонію між ідеалом і дійсністю в потойбічний світ, гарантом якої є Бог.

Етика епохи Відродження і Нового часу підбила підсумок класичного етапу розвитку етичної свідомості, актуалізувала основні, ви значачені ще за часів античності, традиції дослідження моральних феноменів.

При вивченні питання «Сучасні етичні теорії» варто враховувати, що кінець XIX - початок XX ст. вважають періодом переходу від етики класичної до посткласичної. Якщо класична етика була переважно споглядальною, раціоналістичною, орієнтованою на системотворення і виявлення родової сутності людини, то

посткласична відрізняється рірраціоналістичним спрямуванням, пошуком людської індивідуальності, тяжінням до живого, несхематизованого життя.

У руслі цих ідей сформувалося одне із найвпливовіших духовних рухів ХХ ст. - екзистенціалізм. Його найбільш відомими представниками є М. Гайдеггер і К. Ясперс у Німеччині, Ж.-П. Сартр, А. Камю, Р. Марсель - у Франції.

Студенту необхідно усвідомити тематичну своєрідність етичних шукань екзистенціалістів, тобто виняткову зосередженість на змістовно-життєвій проблематиці (доля людини, смерть, вибір, провина, страх). Справжні моральні цінності, вважають екзистенціалісти, винятково унікальні, в індивіда немає ніякої зовнішньої опори в їх виборі та реалізації, тому він залишається наодинці з собою. Відсутність загальнозначущого критерію розходження добра і зла приводить екзистенціалістів до виправданості будь-якого змісту вибору. Позбавляється змісту зовнішня оцінка, тому що «погляд з боку» не повинен впливати на унікальний вибір людини.

Разом з тим, екзистенціалісти не вважають волю абсолютною. Вони апелюють до совісті, призначення якої - проникати в найпортяемніші куточки людської душі, спонукаючи її до максимально відвертих виявлень. Критерієм вибору для них є гранична щирість поривів і готовність взяти на себе відповідальність за все що відбувається. Екзистенціалізм не може знайти й обґрунтувати об'єктивні змістовні критерії моральної позиції.

Досить розповсюдженими нині є релігійно-етичні концепції. Соціально-етичні проблеми особистості, її моральне самовизначення виразно виявляються в такому відгалуженні протестантизму, як неоортодоксія (або «діалектична теологія»), представники якої є К. Барт, Т. Рейнхольд, П. Тіліх. Вони стверджують, що історія непідвладна розуму і волі, тому спроби людини підкорити її собі безглузді. Треба відмовитися від ідеї соціального прогресу і намірів погодити суспільне буття із законами християнської моралі, а також від ілюзорної надії на викорінення зла - воно внутрішньо властиве людській природі. Навколо теми «зіпсованості особистої душі» і будуються етичні погляди неоортодоксів.

У такому релігійному напрямку філософії, як персоналізм, моральні орієнтації дещо оптимістичніші. Персоналізм є своєрідною релігійною формою утвердження особистості як вищої духовної цінності. Головним ідеологом цієї течії є французький тео-

логічний філософ Е. Муньє. Бути особистістю - значить бути з Богом, який підтримує прагнення людини до ідеального, духовного, вищого. Особистість для персоналістів є основою моралі, а процес її постійного морального удосконалення дає надію для створення гуманної «персоналістичної цивілізації».

Сутність формалістичної етики найбільш чітко представлена в неопозитивізмі. В неопозитивістській етиці прийнято розрізняти дві основні школи: 1) емотивізм (А. Айєр, Б. Рассел, Р. Карнап) і 2) лінгвістичний аналіз або аналітична метаєтика (С. Туллін, Р. Херп, Г. Ейкен).

Студенту слід звернути увагу на те, що у всіх проявах цієї етики формально-логічний аналіз моральних суджень перетворюється в самоціль. Етика розглядається як метатеорія, тобто теорія про теорії, про те, чому і яким образом будуються етичні теорії і чому вони не можуть прийти до однозначних висновків. У формальній етиці відбувається відмова від аналізу морального життя.

Необхідно звернути увагу також на впливову сьогодні етику утилітаризму. Термін «утилітаризм», що позначає теорію, яка базується на принципі корисності, ввів Дж. Ст. Мілль. Надалі цей термін міцно укоренівся у філософсько-етичній творчості. Широкого розповсюдження утилітаризм набув в Америці на базі філософії прагматизму. Європейські прихильники утилітаризму передбачають різні варіанти його модернізації, тому виникають такі різновиди утилітаристської орієнтації як «крайній утилітаризм» (Дж. Смарт), «помірний утилітаризм» (Дж. О. Ермсон), «узагальнюючий утилітаризм» (С. Зінгер).

Усі форми утилітаризму базуються на одному фундаменті: критерієм моральності є корисність. Загальним для всіх утилітаристів є віра в те, що особиста корисність діяльності приведе до «загальної корисності», а з індивідуального щастя в атмосфері «загальної доброзичливості» сформується «загальне щастя». Ця віра суперечить реаліям морального буття, а принцип корисності, перешкоджаючи осмисленню безкорисливості «чистого» морального поведіння, веде до виправдання аморальності.

Викладені філософсько-етичні вчення не вичерпують багатства історико-етичного процесу, однак вони дають уявлення про основні етапи становлення етичної думки, її основні напрямки і зміст сучасної етичної проблематики людини.

Тема 8. Естетика як наука

- 1. Сутність і предмет естетики**
- 2. Структура естетичного знання**
- 3. Функції естетики та її місце в системі гуманітарних наук**

1. Естетичне осягнення світу людством бере свій початок із найдавніших часів. Ще з доби Давнього світу людина намагалася осмислити сутність і значущість для індивіда зокрема та людства в цілому краси, гармонії, довершеного — того, що мало емоційно-почуттєву, духовну природу та поставало як безперечні цінності. Складний та неоднозначний шлях цього осмислення був детермінований тим, що ці емоційно-почуттєві опори людства були універсальними, виявлялися в усіх сферах життєдіяльності та мали безліч втілень у природі, соціальному бутті, мистецтві. З цих причин естетичні погляди доби Античності розроблялися в контексті філософської думки, Середньовіччя розвивало естетичне розуміння світу в контексті теології. Доба Відродження пов'язала естетичний модус пізнання світу з художньою практикою, основою естетичних поглядів XVII-XVIII ст. певним чином стали художня критика та публіцистика.

Уперше термін «естетика» (від грец. *aisthetikos* — почуттєвий, чуттєво сприйманий) був використаний Олександром Готлібом Баумгар- теном у 1735 р. у дисертації «Філософські роздуми про деякі питання стосовно поетичного твору». У 1750 р. О. Г. Баумгартен опублікував 1-й том монографії «Естетика, призначена для лекцій», в якому він наділив естетику як науку філософського циклу самостійним статусом. Німецький просвітитель розподілив пізнання світу людством на два так звані горизонти. Логічний горизонт, або логіка, на думку науковця, був вищою інтелектуальною формою пізнання, спирався на судження розуму та мав своїм результатом істину. Естетичний горизонт спирався на емоційне, почуттєве ставлення до світу, на судження смаку й вів людину до пізнання прекрасного. Загалом нову дисципліну науковець визначав як науку про досконале у світі явищ, досконалість чуттєвого пізнання та вдосконалення смаку.

Набуття самостійного наукового статусу естетикою та закріплення в ній значущості почуттєвого виміру осягнення світу не випадково припало на XVIII ст. Доба Просвітництва — «доба розуму» — була позначена самостійністю філософського знання, відокремленням його від релігії, активним розвитком природничих наук, накопиченням раціонального та експериментального знання. Але складання розумової, раціональної наукової картини світу в той же час довело, що в осягненні дійсності є наявним інший «вектор» — емоційно-почуттєвий, який має не меншу важливість для людини й людства. Самий дух раціоналізму, потяг до наукового обґрунтування й впорядкування людських знань не залишив поза увагою досвід, накопичений людством у сфері емоційно-почуттєвого, духовно-ціннісного, художнього осягнення та опанування світу.

Утім не лише масштабність накопичених людством поглядів щодо сутності краси, прекрасного, гармонії, міри, мистецтва тощо спонукали до формування відповідного наукового знання, а й особлива значущість у них індивідуального начала. Доба Просвітництва, яка мала на меті виховання та вдосконалення «суспільної», освіченої, емоційно-чуттєво «ошляхетненої» людини, прилученої до соціальних цінностей, таким чином, акцентувала необхідність дослідження емоційно-почуттєвого, духовно-ціннісного світу людини заради її єднання із соціумом у цілому та величезну роль мистецтва у цьому процесі єднання. У масштабному світі духовних цінностей О. Г. Баумгартен у системі добро — істина — краса виокремив естетичні цінності, довів їх самостійність, а також необхідність виявлення їх сутності й значущості. Попри всю важливість поглядів фундатора естетики його бачення нової науки обмежувалося двома явищами: красою — як досконалістю почуттєвого пізнання та мистецтвом — як вершинним вираженням краси.

Уся історія естетики демонструє невпинне прагнення виокремити почуттєвий бік суспільної практики людства, досягнути сутність й специфіку почуттєвого опанування дійсності та художньої діяльності.

У системі сучасного гуманітарного знання естетика постає як вельми специфічна дисципліна. Перш за все необхідно відзначити полісемантичність слова «естетика», яке досить часто використовується не лише щодо визначення однієї зі сфер наукового пізнання світу, а й для характеристики різноманітних площин буття й діяльності людини — поведінки, спорту, побуту, праці. Говорять також про естетику конкретного виду мистецтва — естетика музики

чи творчого світу митця, естетика О. Довженка або естетика Л. Костенко.

По-друге, навіть побіжний погляд на історію та сьогодення цієї науки демонструє масштабну палітру визначень її сутності, предмета, проблемного поля й структури. Звернемося лише до деяких з них:

«Естетика — наука про найбільш загальні закономірності естетичного, у тому числі художнього опанування людиною дійсності» ;

«Естетика як наука — це система законів, категорій, загальних понять, яка у світлі певної суспільної практики відображає сутнісні естетичні якості реальності й процесу її освоєння за законами краси, особливості соціального буття та функціонування мистецтва, сприйняття й розуміння продуктів художньої діяльності»^[1];

«Естетика — це філософська наука про найбільш загальні принципи та засади чуттєво-духовної взаємодії людини з навколишнім світом, які забезпечують гармонійність цієї взаємодії та можливість закріплення світовідчуття в художніх моделях та уявленнях про довершене»;

«Естетика — наука про становлення чуттєвої культури людини»;

«Естетика — це наука про гармонію людини з Універсумом»;

Естетика — цілісна система ідей, яка теоретично осягає ціннісну свідомість людини, її творчу діяльність.

Цей перелік, безумовно, можна продовжити, оскільки будь-яка «жива», затребувана людством наука завжди скерована на вдосконалення та розширення досвіду. Повною мірою це стосується естетики ще й тому, що їй притаманна така специфічна риса, як відкритість. Кожний етап історичного буття висуває перед людством необхідність осягнення нових явищ суспільної практики, у тому числі й художніх.

Естетичне знання орієнтоване на виявлення та фіксацію найбільш суттєвих, загальних, об'єднуючих начал у всьому розмаїтті індивідуальних естетичних бачень світу, що дозволяє аналізувати сутність і реконструювати історію емоційно-почуттєвого, духовно-ціннісного осмислення світу людством.

Не претендуючи на істинність в останній інстанції, підсумуємо загальні моменти в раніше наведених визначеннях естетики. Естетика — наука про найбільш загальні закономірності емоційно-почуттєвого, духовно-ціннісного осягнення світу людиною та буття мистецтва як вищої форми емоційно-почуттєвого, творчого опанування світу.

Історія естетики демонструє, наскільки складним був процес самовизначення цієї науки, осягнення її предмета та проблемного кола. Довгий час розвиваючись у контексті філософського знання, естетичні погляди були переважно орієнтовані на осмислення сутності й значення мистецтва та краси як надмети мистецтва. Унаслідок цього протягом століть естетика поставала в двох іпостасях — як наука про прекрасне та як філософія мистецтва. Досить поширеним є і визначення предмета естетики як багатства естетичних властивостей світу. Таке звужене й тавтологічне розуміння предмета естетики зберігається інколи й до сьогодні. Але зрозуміло, що сфера емоційно-почуттєвого осягнення дійсності, духовно-ціннісний модус людської практики містить у собі не тільки прекрасне, а мистецтво сьогодення нерідко нівелює межі між прекрасним і нищим і далеко не завжди є втіленням краси та ідеалу. Надзвичайне багатство, розмаїтість, складність і неоднозначність сучасного буття людства та відтворення його в художніх формах детермінують таке ж розмаїття естетичного його осягнення.

Це дозволяє визначити об'єкт естетики як весь світ природи та людської практики, а предмет — як емоційно-почуттєве пізнання всього багатства світу людського буття та мистецтво як художнє втілення цього пізнання. Звичайно, почуттєве опанування світу невід'ємне від ціннісного ставлення, в якому чільне місце посідають поняття «прекрасне» та «ідеал». Ці одвічні, універсальні цінності виступають тим лакмусовим папером, який дозволяє осягнути естетичну сутність і цінність явищ природи, соціального життя, мистецтва тощо. Тому прекрасне та ідеал, попри нюанси історично-культурної інтерпретації та особистісного усвідомлення, є наріжним каменем естетичного знання.

2. Специфічні риси естетики обумовлюють масштабність її проблемного поля та своєрідність структури. Проблема структуризації даної наукової дисципліни постала вже за часів О. Г. Баумгартена, який вирізнув теоретичний шар естетики, пов'язаний із розробкою теорії прекрасного, та практичний, який він ототожнював з поетикою та риторикою. Структура естетики, на думку її фундатора, містила в собі три масштабних розділи: дослідження краси в речах і в мисленні, дослідження основних законів мистецтва та дослідження знаків у цілому й у мистецтві зокрема.

У найбільш загальних рисах сучасне естетичне знання є розгалуженою системою, яка складається з двох масштабних частин.

Перш за все структурним блоком естетики є сфера дослідження сутності, специфіки та загальних закономірностей емоційно-

почуттєвого, духовно-ціннісного осягнення й опанування дійсності. У цій площині естетики можна виокремити такі складові частини.

1. Історія естетичної думки, яка висвітлює шляхи накопичення й осмислення емоційно-почуттєвого, духовно-ціннісного досвіду людства як у цілому, так і в контексті певної історично-культурної доби та національної культури зокрема.

2. Теорія естетичної свідомості, що зосереджує увагу на визначенні сутності та особливостей естетико-пізнавальних процесів, на дослідженні природи і характеру естетичних почуттів, смаку й ідеалу тощо. Цей розділ естетики орієнтований також на виявлення особливостей історичних форм і типів естетичної свідомості.

3. Теорія естетичної діяльності, спрямована на висвітлення сутності та розмаїття естетично-діяльнісних процесів, сфери опанування світу людиною за законами краси.

4. Теорія естетичної цінності, орієнтована на визначення сутності й історично-культурних особливостей емоційно-почуттєвих, духовно-ціннісних моделей осягнення світу, закарбованих у таких категоріях естетики, як гармонія, міра, прекрасне, потворне, піднесене, нице, трагічне та комічне.

5. Теорія естетичної культури, яка досліджує сутність і специфіку процесу створення, утвердження та реалізації емоційно-почуттєвого, духовно-ціннісного потенціалу людини та людства.

6. Теорія естетичного виховання, яка висвітлює сутність, специфічні риси, засоби та мету естетичного виховання.

Другим структурним блоком естетики є дослідження мистецтва — як сфери художньо-образного моделювання дійсності та концентрації естетичного, творчого осягнення світу. Виникає питання — чим же відрізняється в даному випадку естетика від власне мистецтвознавства, яке також орієнтоване на дослідження цього феномену людського духу? Мистецтвознавство досліджує конкретні художні явища, конкретні види та жанри мистецтва в теоретичному й історичному ракурсах бачення, зосереджуючи увагу на окремому.

Естетика ж дає можливість пізнання загального — закономірностей художнього опанування світу, світу мистецтва в цілому.

У цьому блоці також виокремлюють декілька розділів естетичного знання.

1. Загальна теорія мистецтва, яка розкриває:

- природу мистецтва, його особливості як специфічної форми пізнання світу, а також функціональну своєрідність мистецтва;

- проблематику природи та особливостей художнього мислення, його форми — художнього образу;
- особливості процесу художньої творчості та його результату — художнього твору;
- особливості інтерпретування художніх текстів;
- особливості художньої комунікації.

2. Історична типологія мистецтва. У межах цього розділу естетичне знання спрямоване на дослідження питань щодо походження мистецтва й особливостей історичного процесу художнього опанування дійсності, висвітлення особливостей художньої картини світу в контексті певної історично-культурної доби.

3. Морфологія мистецтва, яка орієнтована на виявлення сутності й особливостей внутрішньої структури мистецтва — його видової, родової та жанрової диференціації.

4. Теорія художньої критики, спрямована на визначення завдань, методології та мети аналізу мистецтва.

Системність естетики детермінована не тільки наявністю в ній вищезазначених блоків і розділів, а й «вписаністю» в цілісну систему сучасного гуманітарного знання, тісними зв'язками з іншими науками.

3. Як і будь-яка наука, естетика виконує в суспільстві певні функції. Вони, звичайно, збігаються з головними функціями, що притаманні всім філософсько-суспільним, гуманітарним наукам. До цих функцій відносять перш за все функцію виховну, яка пов'язана з формуванням наукового мислення людини, прагненням наукового пізнання світу, з розвитком її наукової культури. Реалізація виховної функції естетики забезпечує виконання більш конкретних функцій: світоглядної, пізнавальної, інформативної, нормативної, комунікативної. Вони виконуються тільки в комплексі, тому їх виокремлення умовне, відносне і потрібне тільки для того, щоб конкретизувати можливості науки та багатогранність її ролі в суспільстві.

Разом з іншими науками важливим для естетики є й виконання описової функції, функції розробки та накопичення естетичних знань і ціннісно-орієнтуючої функції. Завдяки реалізації цих функцій естетика:

- визначає естетичні начала в природі, суспільстві, людині;
- створює систему естетичного знання;
- розкриває сутність естетичних ідеалів, прагне перетворення їх у норми і стандарти.

Водночас естетика виконує і власні, лише їй притаманні функції. Однією з них є функція методологічна. Її естетика виконує відносно дизайну, естетики побуту, естетики поведінки тощо та мистецтвознавства. Виступаючи їх світоглядним фундаментом, вона втілює в процесі свого розвитку філософський світогляд, визначається типами філософських спрямувань.

До специфічних функцій естетики відносять і таку, як залучення до мистецтва. Дійсно, вивчення естетикою мистецтва неможливе без звернення до мистецьких творів, тому розробка та засвоєння естетичних знань передбачає спілкування з тими творами, які представляють різні види мистецтва. На підставі цього естетика опосередковано виконує і таку функцію, яка не притаманна жодній науці, — удосконалення емоційно-почуттєвого світу людини.

Таким чином, естетика, яка посідає своє місце у системі філософсько- суспільних гуманітарних наук, виконує власні функції в суспільстві.

Сформована в лоні філософії, естетика після утвердження її як самостійної науки не втратила своїх зв'язків із нею. Філософія виступає для цієї науки тим методологічним фундаментом, без якого неможлива розробка методів, шляхів складання та накопичення наукового і практично-ефективного знання. Філософська методологія забезпечує спрямованість естетики на пошуки внутрішніх механізмів, логіки руху та організації отримання знання. Методи філософії мають універсальний характер, завдяки чому естетика бере на озброєння ці методи, використовує їх для дослідження власного предмета. Відмова від філософських методологічних принципів дослідження може призвести до однобічності в аналізі проблем естетики, до неможливості високого рівня узагальнення в процесі вивчення її предмета.

У сучасних наукових розвідках у галузі естетики одне з найважливіших місць посідає методологічна проблематика, яка передбачає аналіз логічного апарату, типів і способів побудови теорії, взаємодії емпіричного та теоретичного рівнів пізнання тощо. Розробка питань філософської проблематики має філософський характер, тому фундаментальні гіпотези, нові теорії, принципові висновки науки естетики можуть з'являтися тільки завдяки зверненню до філософії.

Дослідження закономірностей, загальних для явищ природи, розвитку суспільства і людського пізнання, що здійснюється філософією, дає можливість наукам, які народилися завдяки їй, у тому числі й естетиці, використовувати її методи пізнання, категоріальний апарат, відкриті нею закони.

Існування естетики як самостійної науки не виключає її зв'язків з іншими науками, які виникли завдяки накопиченню знань, диференціації знання. Особливо тісний зв'язок вона має з науками філософського походження, а також з усіма суспільно-гуманітарними науками. Вона не розчинена в жодній науці, співіснує разом з ними на рівних правах. Ці науки використовують досягнення естетики, ту систему знань, яка нею сформована, та водночас передають їй результати власних розробок, якими вона користується в процесі дослідження свого предмета. Про зв'язки між філософськими, суспільно-гуманітарними науками та естетикою свідчить і те, що вони використовують категоріально-понятійний апарат, який розробляється кожною з них у процесі дослідження своїх проблем.

Серед тих наук, з якими найбільш активно співпрацює естетика, можна назвати етику, педагогіку, логіку, соціологію, психологію, семіотику, мистецтвознавство і т. д. Найтісніший зв'язок естетика має з етикою. Це обумовлено перш за все тим, що довгий час її предметом визнавали прекрасне, а воно в людському житті, у суспільстві, у природі завжди ототожнюється з добром, справедливістю, гідністю тощо, з мораллю — предметом етики. Більш того, і естетика, і етика досліджують ціннісне ставлення людини до навколишнього світу. Вони з різних боків розглядають процес формування людського в людині, тому їх розробки є важливими для кожної з них, що обумовлює можливість, необхідність і доцільність «спілкування» їх категоріально-понятійних апаратів. Моральні відносини, моральні якості людей перебували у центрі уваги митців усіх часів і народів, і це також є основою нерозривного взаємозв'язку цих наук.

Проблемне поле естетики містить у собі питання естетичного виховання, що обумовлює її співпрацю з педагогікою. Педагогіка зосереджує увагу на визначенні сутності виховання, його форм і методів, а в естетиці результати дослідження цих проблем використовуються в процесі вивчення особливостей та шляхів здійснення естетичного виховання. Крім того, естетика використовує у власних цілях той категоріально-понятійний апарат, що розробляється педагогікою.

Важливе значення для естетики також має зв'язок із психологією, розробленими нею категоріями та поняттями. Знання механізмів утворення різних психічних реакцій на цінності навколишнього світу, процесів формування емоцій, почуттів, переживань, смаків тощо виступає фундаментом аналізу естетичних почуттів, переживань, смаків, ідеалів і т. ін. Психологія передає ці

знання естетиці, стимулюючи їх використання для дослідження специфічних питань цієї науки.

Неможливо не помітити й органічного зв'язку естетики із соціологією, завдяки розробкам якої стають можливими поглиблений аналіз естетичних орієнтацій та цінностей у різних соціально-економічних умовах, дослідження проблем формування естетичної свідомості, здійснення естетичної діяльності та ін. Розвитку естетики в цих напрямках сприяє її зв'язок з історією — наукою, за допомогою якої можна виявити особливості естетичних пошуків різних епох, скласти характеристики їх естетичних ознак.

З огляду на те, що в естетиці особлива увага приділяється дослідженню мистецтва, зокрема його сутності та закономірностей еволюції, вона не може не мати зв'язків із мистецтвознавчими науками, які зосереджені на вивченні окремих видів мистецтва. Мистецтвознав

чі науки спираються на результати філософсько-теоретичного аналізу мистецтва в цілому, які накопичуються в процесі розробки естетикою загальної теорії мистецтва. У свою чергу, мистецтвознавство, аналізуючи конкретний вид мистецтва з позицій його історії, теорії та художньої критики, озброює естетику конкретним матеріалом, який узагальнюється, абстрагується і використовується для визначення загальних закономірностей розвитку художньої творчості.

Естетику не можна уявити без зв'язку з такою наукою, як культурологія, система знань якої дозволяє пізнати, як формуються та трансформуються естетичні та, зокрема, художні цінності в різних типах культур, в умовах різних культурних парадигм.

Звичайно, кожна філософська, соціальна, гуманітарна наука заглиблюється у власний предмет дослідження, але при цьому вона надає

всім іншим наукам цього напрямку матеріал, що використовується для більш глибокого його аналізу. Тому естетика не тільки запозичує досягнення інших наук, а й надає їм власні знання, які потрібні для їхнього подальшого розвитку.

Тема 9. Історія світової естетичної думки

1. Естетичні уявлення в системі філософського знання часів Античності

2. Естетична складова у європейській філософії доби Середньовіччя

3. Естетична складова у європейській культурі епохи Відродження

4. Становлення естетики як науки у добу Нового часу

5. Естетичні теорії сучасності

1. Естетичні погляди в контексті культури Давньої Греції та Давнього Риму походили від міфологічних уявлень, яким був притаманний космологізм. Космос, із погляду античних мислителів, характеризується гармонійністю, домірністю, структурною та ритмічною оформленістю, величчю та вважається втіленням найвищої краси. Усе інше є носієм краси настільки, наскільки воно наближається до цієї абсолютної гармонії, а створена людиною річ розглядається як імітація Космосу. Подібні уявлення про чуттєво-матеріальну організацію Космосу були властиві ранньому періоду розвитку античної думки.

Антична естетична думка досягла найвищого розквіту в період VII ст. до н. е. — III ст. н. е., коли на зміну такому уявленню натурфілософів про Космос приходить інтерес до самої людини, яка пізнає. Античні мислителі сформулювали найголовніші питання, які стануть пізніше проблемним полем естетики: відношення естетичної свідомості до дійсності, природа мистецтва, сутність творчого процесу, місце мистецтва в житті суспільства, розробили теорію естетичного виховання. Великою є заслуга античних мислителів щодо осягнення прекрасного, міри, гармонії, трагічного, комічного, іронії та ін.

У ранній грецькій літературі — у Гомера в «Іліаді» та «Одіссеї» — раціональні думки про мистецтво сполучаються з міфологічними уявленнями. Поєднання міфологічного і раціонального зустрічається й у Гесіода, автора поем «Праці і дні» та «Теогонія». Краса і добро у нього мисляться як вихідні від богів. Художню творчість він також вважає актом божественним.

Ґрунт для естетичних теорій античної філософії підготували мілетські матеріалісти (кінець VII — VI ст. до н. е.) — Фалес, Анаксимандр і Анаксимен.

Найбільш ранньою школою грецької філософії, що стала на шлях розробки естетичних понять, була піфагорійська школа, заснована Піфагором у VI ст. до н. е. в місті Кротоне (Південна Італія). Згідно з поглядами піфагорійців, сутність речей складає число, і тому пізнання світу зводиться ними до вчення про числа, з яким пов'язана концепція про протилежності. Усе існуюче — низка протилежностей, які породжують гармонію. Піфагор першим звернув увагу на порядок і гармонію, що царюють у Космосі. Піфагорійці вважали, що гармонія чисел є об'єктивною закономірністю, яка виявляється в усіх явищах життя. Вони розуміли гармонію як «згоду незгодних», тобто акцентували увагу на примиренні протилежностей, порушили питання про об'єктивні основи прекрасного.

Детально поняття гармонії ця школа (перш за все сам Піфагор) досліджувала на прикладі музики. У працях піфагорійців про музику вперше зустрічається думка про те, що якісна своєрідність музичного тону залежить від довжини струни, що звучить. На цій основі піфагорійці розвили вчення про математичні основи музичних інтервалів.

Діалектичні припущення піфагорійців набули розвитку в поглядах Геракліта Ефеського (бл. 520-460 рр. до н. е.). Розвиваючи матеріалістичні вчення мілетських філософів, за першооснову всього існуючого він бере «вічно живий вогонь». За Гераклітом, у світі царює сувора закономірність і в той же час у ньому немає нічого постійного — усе тече і змінюється. На відміну від піфагорійців, він робить акцент не на примиренні протилежностей, а на їхній боротьбі. Геракліт вважав, що прекрасне має об'єктивну основу. Конкретизуючи поняття краси, Геракліт говорить про гармонію як єдність протилежностей. Гармонія для нього, як і краса, виникає через боротьбу. Гармонія, що є основою краси, на думку філософа, має універсальний характер: вона є основою Космосу та людських стосунків, вона присутня у витворах мистецтва. Геракліт трактує міру як одну з найважливіших естетичних категорій, що, як і гармонія, має загальний характер.

Центром уваги давньогрецького філософа Сократа (470-399 рр. до н. е.) була людина, яка цікавила філософа з точки зору її практичної діяльності, поведінки, моральності. Відповідно до поглядів Сократа, будь-яка людська діяльність має певну мету — абсолютне благо. Естетична діяльність також є доцільною, тому її результати повинні оцінюватися з огляду на відповідність до певної

мети. За Сократом, прекрасне не існує як абсолютна якість предметів і явищ, а розкривається лише в їх співвідношеннях і у своїй сутності збігається з доцільним. Сократ підкреслює органічний зв'язок етичного і естетичного, морального і прекрасного. Ідеалом для нього є прекрасна духом і тілом людина.

Мистецтво, особливо скульптура, за Сократом, зображує не тільки тіло людини, але і її душу. У цій думці Сократа викладена його концепція духовної краси. Вона відрізняється від піфагорійської концепції краси, що мала винятково формальний характер. Там красу вбачали в пропорції, тут — ще й у вираженні душі. Сократ поєднав прекрасне з людським більш тісно, ніж це можна було спостерігати у піфагорійців, які бачили красу скоріше в Космосі, ніж у людях.

У пізніших естетичних системах, особливо в класичний період Античності, обидва мотиви — краса форми і краса душі — знаходили сильне і живе вираження, що дістало назву калокагатії — єдності добра, краси і блага, прекрасної форми і внутрішньої досконалості.

Потужний крок у розвитку естетичних ідей Античності зробив великий давньогрецький філософ Платон (427-347 рр. до н. е.). На його думку, чуттєві речі мінливі. Вони виникають і зникають, і вже внаслідок цього не втілюють у собі сутності буття. Справжнє буття властиве лише особливого роду духовним сутностям — «видам» або «ідеям». «Ідеї» Платона — це загальні поняття, що характеризують собою самостійні сутності, верховною ідеєю є ідея блага.

Питання естетики порушуються в багатьох творах Платона — «Гіппій Більший», «Держава», «Федон», «Софіст», «Бенкет», «Закони» та ін. Прекрасна ідея, яка перебуває поза часом і простором та не змінюється, протиставляється Платоном чуттєвому світу. Оскільки краса має позачуттєвий характер, то вона досягається, за Платоном, не почуттями, а розумом. Ця ідеологія стала у Платона базою для аналізу мистецтва.

Відомо, що попередники Платона — Геракліт і Сократ — розглядали мистецтво як відтворення дійсності через імітацію. Платон також говорить про імітацію чуттєвих речей, які самі, проте, є відбитками ідей. Художник, що відтворює речі, відповідно до поглядів Платона, не піднімається до розуміння істинно існуючого і прекрасного. Створюючи витвір мистецтва, він лише копіює чуттєві речі, а вони, у свою чергу, є лише копіями ідей. Тим самим витвори художника — тільки копії з копій, імітації імітацій, тіні тіней. Як повторний відбиток, як відбиток відбитого, мистецтво, на думку Платона, позбавлене пізнавальної цінності.

Аналогічно Платон розглядає і творчий процес. Він різко протиставляє художнє натхнення пізнавальному акту. Натхнення художника ірраціональне, протирозумне. Характеризуючи творчий процес, Платон користується такими поняттями, як «натхнення» і «божественна сила». Поет творить «не від мистецтва і знання, а від божественного визначення й одержимості».

Платон таким чином розвиває містичну теорію поетичної творчості. Згідно з цією теорією, художник творить у стані натхнення і несамовитості. Платон не обмежується загальним розглядом категорії прекрасного, природи мистецтва і сутності художньої творчості. Його цікавить і соціальний аспект мистецтва. У діалозі «Держава» Платон стверджує, що мистецтву взагалі немає місця в ідеальній державі. Проте він припускає можливість створення і виконання гімнів богам, оскільки вони збуджують мужні та громадянські почуття.

Одним із найбільш глибоких критиків платонізму був Арістотель (384-322 рр. до н. е.). Він детально проаналізував платонівську теорію ідей і дійшов висновку про її неспроможність. Питання естетики обговорюються Арістотелем у таких творах, як «Риторика», «Політика», і особливо в «Мистецтві поезії», названому коротко «Поетикою». Останній твір зберігся у неповному і недостатньо обробленому вигляді. «Поетика» Арістотеля була узагальненням художньої практики свого часу і зводом правил творчості та носила певною мірою нормативний характер. На противагу Платону, що переважно схиляється до умоглядного трактування естетичних категорій, Арістотель виходить завжди з практики мистецтва.

Арістотель, як і його попередники, у центр своїх естетичних міркувань ставив проблему прекрасного. Основними проявами прекрасного, на думку Арістотеля, є злагодженість, домірність і певність. Завдання мистецтва Арістотель бачив в імітації (грец. «мімесис»). У «Поетиці» філософ говорить про три різновиди мімесису: у засобі, предметі і способі. Усі види мистецтва, за Арістотелем, різняться за засобами імітації: звук — засіб для музики і співу; фарби і форми — для живопису і скульптури; ритмічні рухи — для танців; слова і метри — для поезії.

Названі види мистецтва Арістотель поділяє також на мистецтва руху (поезія, музика, танок) і мистецтва спокою (живопис і скульптура). Особливо докладно філософ зупиняється на розподілі словесного мистецтва на роди і види на основі розрізнення особливостей об'єктів і форм імітації, описує своєрідність епосу, лірики і драми. Драма поділяється на комедію і трагедію. Трагедія, за

Арістотелем, збуджує співчуття і страх, очищає ці пристрасті. Арістотель називає катарсис (грец. «катарсис» — очищення) метою трагедії.

Значний інтерес мають міркування Арістотеля з приводу творчого процесу. В Арістотеля він втрачає таємничий, містичний характер. Процес створення художніх творів, а також їхнє сприйняття є, на погляд Арістотеля, інтелектуальними актами, філософ підкреслює зв'язок творчого процесу з пізнавальною діяльністю людини.

У творчості Арістотеля давньогрецька естетична думка досягла свого найвищого розвитку.

У післякласичний (елліністичний) період Космос як основний об'єкт античної думки трактується вже у контексті суб'єктивних людських переживань. Міра, ритм, гармонія та інші поняття з абстрактно-загальних схем космічного буття все більше перетворюються в засоби самовивчення внутрішнього змісту людини. Цим займалися різноманітні філософські школи пізньої Античності — стоїки, епікурейці, скептики та ін.

2. Традиції античної естетики після розпаду античного світу були підхоплені мислителями Візантії (IV-XV ст.).

Християнство сформувало нові духовні ідеали, які знайшли відображення у видатному пам'ятнику філософської думки раннього Середньовіччя — «Ареопагітиках», представленому на Константинопольському соборі 532 р. як нібито твори св. Діонісія, напівміфічного діяча раннього християнства, сподвижника апостола Павла, якого частіше називають Псевдо-Діонісієм Ареопагітом. Ці твори мали значний вплив на всю середньовічну філософію.

Концепція прекрасного, що розвивається в «Ареопагітиках», містить у собі ідею про еманацию краси, вчення про світло та вчення про любов, запозичені з античної естетики. У цьому творі було досягнуте поєднання онтології, гносеології й естетики; естетика постає як вчення про божественну красу і розуміння Бога.

На перший план висувається проблема образу, який розумівся пізньоантичною естетикою як носій особливого, недискурсивного знання. При цьому найбільша увага приділялась його функції імітації, вираження і позначення об'єкта.

Першим із християнських мислителів Климент Олександрійський (? — до 215) визначив вчення про образ як головний структурний принцип своєї світоглядної системи, що забезпечує її цілісність. Бог — вихідний пункт образної ієрархії, першообраз для наступних відображень. Його першою

репрезентацією, максимально ізоморфною, подібною йому практично в усьому, є Логос — образ, що чуттєво ще не сприймається. У свою чергу, його образом виступає розум або душа людини. Сама людина стає тільки третьою репрезентацією Бога — матеріалізованим, візуально і тактильно відчутним образом, який слабо відбиває першообраз. І зовсім віддалений від істини четвертий щабель образів — витвори образотворчого мистецтва, зокрема статуї, зображення людей.

У період іконоборства (726-843) проблема образу обговорювалась як найважливіша проблема духовної культури. Іконоборці спиралися в основному на біблійні ідеї про те, що Бог є дух, і на вказівку «не роби собі кумира і ніякого зображення того, що на небі вгорі і що на землі насподі, і що у водах нижче землі» (Втор. 5, 8). Іконоборці відхиляли насамперед антропоморфні зображення Христа. Одним із прихильників ікон був відомий візантійський богослов, філософ, поет Іоанн Дамаскін (675-753). У «Трьох захисних словах проти заперечуючих святі ікони» він довів: ікона як образ є відтворенням божественного архетипу. Коли люди вклоняються іконі, честь, яка віддається образу, переходить до першообразу.

Західна гілка християнства вирішувала те ж завдання засвоєння античної спадщини. Першість належала Августину (Аврелію Августину Блаженному) (354-430), який у автобіографічній «Сповіді» розповідав не тільки про свої філософсько-релігійні, але і про естетичні шукання.

Августин розрізняє прекрасне і відповідне. У його розумінні прекрасне цінне саме по собі, у відповідному ж присутні моменти доцільності. Прекрасне, на думку Августина, є належним саме по собі, відповідне — лише стосовно до будь-чого. Прекрасному протистоїть «ганебне і потворне», тоді як протилежністю відповідного є «недбале». Центральним пунктом естетичних поглядів Августина є поняття «єдність». Чим досконаліша річ, тим більше в ній єдності. Августин вважав, що єдність може подолати пристрасті за допомогою вчення про трагічну роздвоєність світу, про споконвічну боротьбу світла і тьми. Прекрасне єдине, тому що і саме буття єдине.

У пізньому Середньовіччі з'являються спеціальні естетичні трактати в складі великих філософсько-релігійних праць (так званих «сум»); підвищується інтерес до теоретичного осмислення естетичних проблем, що особливо характерно для мислителів XII-XIII ст., які створили так звану «монастирську естетику» з властивою

їй простотою і поглибленим спогляданням внутрішньої краси. Так, наприклад, Альберт Великий (1193-1280) характеризує красу як злиття і просвічування «форми» (ідеї) речі в її матеріальному образі.

Найбільш яскравим представником середньовічної естетики був Фома Аквінський (1225/26-1274). На основі синтезу аристотелізму і християнства він обґрунтував принцип гармонії віри і розуму та розробив учення про форму і сутність. Усяке існуюче — як одиничне, так і божественний абсолют — складається із сутності й існування. У Бога сутність тотожна з існуванням. Навпаки, сутність усіх створених речей не узгоджується з існуванням, тому що не випливає з їхньої одиничної суті.

У розумінні сутності й існування Фома Аквінський використовує категорії Аристотеля — матерія і форма та кладе початок обговоренню проблем художньої форми.

Особливе місце в середньовічних естетичних поглядах починаючи з XIII ст. посідає осмислення тогочасної художньої практики і формування відповідних норм художньої творчості.

Згодом ці питання привернули особливу увагу теоретиків і практиків мистецтва Відродження. Мистецтвознавчий напрям у середньовічній естетиці пов'язаний зі спеціальними трактатами з поезики (так званими «Поетріями»). Принципово новою була теорія контрапункту в музиці, що обґрунтувала принцип поліфонії в музичній практиці. У живописі мислителі цінують красу, змістовність, алегоризм; у скульптурі — жит-теподібність; в архітектурі — домірність, пропорційні співвідношення. Геометрія і математика розглядаються як найважливіші основи архітектури, а почасти і живопису — теорія перспективи.

Елементи естетичного знання формувалися в Київській Русі. У дохристиянські часи Київської Русі естетичне мислення розвивається на підґрунті язичницького світогляду, міфології та пантеїзму. З проникненням у Київську Русь християнства найголовнішими проблемами стали усвідомлення сутності душі, а також взаємовідносин душі і тіла. Давньоруські мислителі знайомляться з естетичною думкою Античності, працями Аристотеля, Демокріта, Платона. Значна роль у поширенні естетичних понять у Київській Русі належить перекладеним працям Іоанна Дамаскіна («Діалектика»), Іоанна Екзарха Болгарського («Шестоднев»), Пилипа Пустинника («Діоптра») та ін.

Найбільш важливі оригінальні твори давньоруської філософсько-естетичної та естетичної думки — «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона (XI ст.), «Послання» Никифора до Володимира Мономаха, «Послання» митрополита Климента

Смолятича, «Послання» і «Слова» Кирила Туровського, «Слово о полку Ігоревім» (XII ст.), «Моленіє» Данила Заточника тощо.

В епоху феодальної роздрібленості на землях Київської Русі домінує релігійна ідеологія, із якою у XV—XVI ст. дискутують численні єресі. У них, зокрема, обговорюються проблеми співвідношення образу і першообразу, актуальні для практики іконописання.

У XVI—XVII ст. на Україні з'являється ціла плеяда письменників- полемістів, що присвятили свою творчість боротьбі православ'я з католицизмом. Естетичний бік богослужіння становить важливий елемент їхньої полеміки. Серед найбільш цікавих полемічних творів цієї епохи — «Казанье святого Кирила» Стефана Зизанія, «Апокрисис» Христофора Філалета, «Пересторога» анонімного автора, «Тренос» Мелетія Смо- трицького, «Палінодія» Захарії Копистенського, «Писание до всіх обще, в Лядской земли живущих», «Писание к утекшим от православной віры епископом», «Загадка філософом латинским», «Зачапка мудраго латынника з глупым русином» Івана Вишенського, «Протестація» Іова Борецького, «Нова міра старої віри», «Знаків п'ять», «Мечь Духовний», «Лютня Аполлонова» Лазаря Барановича і багато інших.

Помітний внесок у розвиток естетичної думки XVII ст. зробив Симеон Полоцький, який відстоював право людського розуму на пізнання й обговорював роль чуттєвості в пізнанні.

Особливістю розвитку естетичних ідей другої половини XVII ст. була гостра боротьба, що розгорнулася навколо реформи церкви, розпочатої патріархом Никоном. Серед мислителів XVII ст., які сприяли відокремленню філософії й естетики від богослов'я, були Юрій Крижанич, Єпіфаній Славинецький, Мелетій Смотрицький, який написав коментар «Велика і предивная наука» до твору давньоримського автора Луллія «Велике мистецтво».

Значний підйом української естетичної думки пов'язаний із відкриттям у 1632 р. Києво-Могилянської академії. У числі найбільш відомих професорів філософії в академії були Йосип Кононович-Горбатський, Інокентій Гізель, Іоасаф Кроковський, Лазар Баранович, Феофан Прокопович, Стефан Яворський.

У середньовічній художній культурі земний світ є символом світу позачуттєвого, на пізнанні якого і зосередилася середньовічна естетика. Теорія двох реальностей, властива середньовічній свідомості, лежить в основі як художнього світовідчуття, так і в цілому середньовічного мистецтва.

3. Якщо для середньовічної теології єдиним предметом, гідним високої думки, був Бог, то тепер у центр уваги мислителів потрапляє людина. Вона визнається прекрасною або такою, що тяжіє до краси, за зразок якої береться мистецтво і філософія Античності, наново відкриті, відроджені. Звідси і назва епохи — Відродження (Ренесанс), що вперше зустрічається в 1550 р. у «Життєписах» художників, складених італійцем Дж. Вазарі (1511-1574). Відродження означало спробу створити нову світську культуру, на відміну від культури Середньовіччя.

Гуманісти — Ф. Петрарка (1304-1374), Дж. Піко делла Мірандола (1463-1494) та ін. — розуміли свою діяльність як синтез світової думки і спадщини християнської культури. Вони сформувавши нову концепцію людини, в якій славили людську особистість, виражали віру в її безмежні можливості і творчий потенціал. Ця концепція знайшла відтворення в ренесансній ліриці з її культом любові, дружби у творчості Данте Аліг'єрі (1265-1321) і Ф. Петрарки, П. де Ронсара (1524-1584) і В. Шекспіра (1564-1616).

Дуже потужним в епоху Відродження був вплив народної культури, зокрема сміхової. Народний сміх у різноманітній за жанрами сатиричній літературі мав двоїсту природу — він не тільки розкривав вади, але й підтверджував цінність самого життя, право людини насолоджуватися ним. Цей сміх звучить у книзі Дж. Боккаччо (1313-1375) «Декамерон» (1350-1353), яка розпочинає багату новелістичну традицію. Відкриттям у живописі стала перспектива, забута з часів Античності. Ідеї гуманізму сформували передумови для нового розквіту мистецтва, що відродило античні традиції художнього утвердження живої, почуттєвої, вільної людини.

У першу чергу це стосується мистецтва поезії. Першу поетику в епоху Відродження створив італієць М.-І. Вида (1485-1566). Його поетика, написана латиною як імітація Горація, має нормативний характер і не стільки перейнята турботою про створення правил поетичної творчості, скільки прагненням виробити канони правильного виховання поета, смак якого потрібно формувати на вищих зразках поезії, якими є Вергілій і Гомер.

Винайдення друкарства додало міжнародному культурному спілкуванню небаченого розмаху. Значущості набув «принцип імітації антиків», що затвердився в теоріях і в поетичній практиці Відродження. Утім орієнтація на образи Античності сполучалася у письменників Відродження з твердженнями, що щирий майстер «наслідує тільки самого себе».

Однією з найважливіших особливостей естетики Відродження є тісний зв'язок із художньою практикою та орієнтованість на вирішення конкретних питань мистецтва.

Так, наприклад, Леонардо да Вінчі (1452-1519) розробив складну систему правил і законів, якою повинен користуватися художник при створенні картин. Головним видом мистецтва для нього був саме живопис, котрий він вважав одним із засобів пізнання дійсності. Перевагу живопису перед іншими мистецтвами Леонардо виводив із тієї ролі, яку відіграє в пізнанні зір. Краса для нього — у першу чергу зорова краса: колір, форма, композиція, співвідношення частин. Живопис є головним видом мистецтва й тому, що на відміну від літератури він не потребує перекладів іншою мовою. Мова живопису більш масова, більш «міжнародна», аніж мова літератури. Художник, на погляд Леонардо, втілює у вигляді пропорцій закономірності природи і в такий спосіб відбиває якість предметів і явищ, тобто «красу природи». Відмінність живопису від науки, за Леонардо, полягає також і в тому, що живопис відтворює видимий світ: колір і фігури всіх предметів, у той час як наука проникає «усередину тіл», ігноруючи «якість форм» і зосередившись, як це робить, наприклад, геометрія, лише на кількісній характеристиці речей. Від ученого тому зникає краса витворів природи. У цьому полягає виправдання і необхідність мистецтва.

Естетична доктрина Відродження пронизана життєствердними, оптимістичними, позитивними мотивами. Не випадково в центрі уваги гуманістів перебуває проблема прекрасного. Дослідницький пафос зосереджений на красі, гармонії, пропорційності, домірності, оскільки в людині закладене непереборне прагнення до споглядання краси.

На думку Л. Б. Альберті (1404-1472), судити про красу дозволяє «знання, що є вродженим для душі», тому дати визначення краси складно. Він вважає, що її ми «краще зрозуміємо почуттями», ніж висловлюємо. Наслідуючи античну традицію, він шукає об'єктивні основи прекрасного. Краса зовсім не є чимось потойбічним, вона не відбиток божества, а якість речей, що чуттєво сприймається, «щось властиве і від природи тілу, розлита по всьому тілу в тій мірі, у якій воно прекрасне». Але незважаючи на заяву, що красу легше відчутти, ніж висловити, Альберті все ж прагне дати визначення прекрасного. «Краса, — пише він, — є якась згода і співзвуччя частин у тому, частинами чого вони є». Краса корениться в природі самих речей. Тому завдання художників полягає в імітації природи — «кращого майстра форм». Світ за своєю глибокою сутністю прекрасний, і краса лежить у його основі. Мистецтво повинно відкрити об'єктивні закони

краси і керуватися ними. Говорячи про архітектуру, Альберті заявляє, що будинок «є нібито жива істота, створюючи яку варто наслідувати природу».

Відповідно до концепції об'єктивності прекрасного й об'єктивності законів мистецтва гуманістами вирішується питання про відношення мистецтва до дійсності. Головна теза естетики Відродження — мистецтво є відображенням дійсності. У зв'язку з таким розумінням сутності художньої творчості гуманісти особливо наполегливо підкреслюють пізнавальне значення мистецтва.

Естетика епохи Відродження ще не бачить специфіки естетичних і етичних понять і їхньої відмінності. Прекрасне ототожнюється з моральним і справедливим. Т. Кампанелла (1568-1639) підкреслює, що прекрасне є символом, знаком добра, а неподобство — люті. Він зазначає, що саме поезія дає приклади, що спонукають душу до добра.

Краса розлита в окремих предметах, і твір мистецтва повинен зібрати її в одне ціле, не порушуючи, проте, вірності природі. Таку думку висловлює німецький художник А. Дюрер (1471-1528).

Естетика Відродження — це насамперед естетика ідеалу. Проте для гуманістів ідеал не є протилежністю дійсності, оскільки ним позначалася не нездійсненна мрія, а така ідеальна дійсність, де можлива реалізація всіх фундаментальних світоглядних концепцій гуманістів. Кінець ренесансної мрії про безмежне вдосконалення людини осмислюється як трагедія індивідуалізму. Розчарування, яким завершується епоха Відродження, не торкнулося самої сутності високих ренесансних відкриттів. Вони зберігаються, передаються всій подальшій культурі, набуваючи в ній значення великих ідей, вічних образів.

Розглядаючи проблему художньої правди, теоретики епохи Відродження настановилися на діалектику загального й одиничного стосовно художнього образу. Діалектичне трактування ними образу обумовлене тим, що процес пізнання тлумачиться гуманістами також діалектично. Вони ще не протиставляють почуття і розум. І хоча вони ведуть боротьбу із середньовіччям під стягом розуму, він не осмислюється ними односторонньо, як протиставлення чуттєвості.

У добу Відродження принципово змінюється положення мистецтва в суспільстві. Мистецтво зблизилося з наукою, політикою, соціально філософською думкою. Зросла роль світських форм культури. Естетика Відродження містить не тільки ідею абсолютизації людського індивіда на противагу абсолютизації позасвітової божественної особистості в Середні віки, але і певне

усвідомлення обмеженості такого індивідуалізму, заснованого на абсолютному самоствердженні особистості. У цьому проявилася суперечливість культури, що відійшла від антично-середньовічних абсолютів, але силою історичних обставин ще не знайшла нових надійних підвалин суспільного життя.

4. З XVII ст. починають складатися нормативні естетичні системи, що беруть свій початок ще з поетик епохи Відродження.

Першою такою нормативною системою була естетика стилю бароко, що складається в Центральній Європі в XVI-XVII ст. І хоча естетика бароко не зафіксована в спеціальних теоретичних трактатах, її основні, базові принципи можна узагальнити на основі вивчення культури цієї епохи.

Бароко (від португал. мушля або перлина неправильної форми) — стилістичний напрям у мистецтві кінця XVI — середини XVIII ст., пов'язаний із дворянською культурою епохи розквіту абсолютизму, боротьби в європейських державах за національну єдність і зміцнення впливу католицької церкви.

Стиль бароко набув переважного розвитку в тих країнах, де дворянство було панівним класом, але не дістав поширення в країнах, де склалася своя національна буржуазна культура (Голландії, Англії, частини Франції). Центральне поняття естетики бароко — краса. Це ідеальна категорія, що піднімається над природою. Мистецтво, що втілює красу, повинно поліпшити природу, не повинно відбивати життя як такого, що протилежне красі. Краса містить у собі природу в переробленому, поліпшеному вигляді і підпорядковується ідеальній нормі, якою виступає античність. Краса втілюється в поняттях «грація», «декорум», «благопристойність».

Естетичні норми бароко знайшли своє закріплення не в теоретичних трактатах, а в численній художній практиці. Для неї характерні перебільшений пафос, театральність ситуацій, яскраво виражені різкі світлотіньові контрасти, розвинутий колоризм, пластичне рішення складних просторових завдань. Характерні риси культури бароко цензура сюжетів; норми «великого стилю», «великого смаку», «великих ефектів»; ієрархія жанрів (історичні, міфологічні сюжети, релігійний жанр розумілися як «витончене мистецтво», побутовий жанр, пейзаж, натюрморт — як «низинні жанри»); синтез архітектури, музики, живопису, скульптури, театру, садово-паркового і прикладного мистецтва в ансамблях як в одному цілому; урочистість і пишномовність творів мистецтва; прагнення вразити глядача. Головні об'єкти барокового художнього ансамблю

— палац, церква. Новий тип художника — придворний віртуоз, який засобами свого мистецтва створює сліпуче видовище.

Однак теоретичне закріплення нормативна естетика XVII ст. знайшла в іншій системі — класицизмі, що зберіг свій вплив аж до кінця XVIII — початку XIX ст.

Класицизм — це напрям, який оформився в художній культурі європейських країн на початку XVII ст. Характерною рисою цього напрямку є схиляння перед Античністю. Мистецтво Давньої Греції і Давнього Риму розглядалося класицистами як ідеальна модель художньої творчості. Значно вплинули на формування естетичних принципів класицизму «Поетика» Арістотеля і «Мистецтво поезії» Горація.

Естетика класицизму орієнтувала поетів, художників, композиторів на створення образів мистецтва, що відрізняються ясністю, логічністю, суворою врівноваженістю і гармонією. Усе це, на погляд класицистів, повною мірою втілювалося в античній художній культурі.

Інтенсивний розвиток точних наук у XVII-XVIII ст. сприяв перемозі раціоналізму у філософії. Р. Декарт (1596-1650) виклав у «Міркуванні про метод» (1637) методологію раціоналізму, яка стала філософською основою естетики класицизму. Мистецтво, на його думку, має бути підпорядковане суворій регламентації з боку розуму. Мова твору повинна відрізнятися раціоналістичністю, композиція — будуватися за суворо встановленими правилами. Головна мета художника — переконувати силою і логікою думок.

Одним із теоретиків класицизму був Н. Буало (1636-1711). Свою доктрину він виклав у віршованому трактаті «Поетичне мистецтво» (1674). Одним з основних положень естетики Буало є вимога в усьому наслідувати Античність. Специфіка тлумачення цієї доби французькими класицистами полягає в тому, що вони орієнтуються переважно на суворе римське мистецтво, а не на давньогрецьке. Зразками імітації для класицистів є «Енеїда» Вергілія, комедії Теренція, сатири Горація, трагедії Сенеки.

Класицисти переосмислюють античне поняття міри. Естетика Відродження трактувала її в дусі внутрішньої гармонії, нібито властивої людині за природою. Класицисти теж шукають гармонію особистого і суспільного, але на шляхах підпорядкування індивіда абстрактному державному принципу. Тому міра виступає в них у вигляді зовнішнього принципу, що обмежує. У зв'язку з цим прихильники класичного мистецтва культивували дисципліну в дусі підпорядкування людини абсолютистським порядкам і піднімали

проблему соціалізації особистості, виховання людини, яка має почуття суспільного обов'язку.

Як бачимо, у трактуванні античного доробку прихильники доктрини класицизму займають іншу позицію порівняно з гуманістами доби Відродження. Останні «світлі образи» Античності протипоставляли «середньовічним привидам» з метою реабілітації права людини на земне щастя. Унаслідок цього гуманісти на перший план висували проблему краси, гармонії, пропорції, які, на їхню думку, становлять сутність світу і людини. Про красу, гармонію, пропорції говорять і класицисти, але в іншій інтерпретації. Ідеалізм, умоглядність, раціоналізм, геометрична сухість — такими є характерні риси їхнього трактування основних естетичних категорій.

Природа для Буало протипоставлена духовному ідеалу, який упорядковує матеріальний світ. Художник втілює саме духовні сутності, що лежать в основі природи. Розум і є цим духовним ідеалом. Свій блиск і гідність твор мистецтва повинен черпати в розумі. Н. Буало жадає від поета точності, ясності, простоти, обдуманості. Він рішуче заявляє, що немає краси поза істиною. Критерієм краси як істини є ясність і очевидність: усе незрозуміле — некрасиве. Характер, відповідно до ідей Буало, повинен зображуватися нерухомим, позбавленим розвитку і протиріччя. Типовий характер у класицистів позбавлений будь-яких індивідуальних рис.

Класицисти прагнули втілення в мистецтві значущих ідей: патріотизму, громадськості, придушення егоїстичних пристрастей, героїзму.

Багато норм, які були визначені класицистами, не втратили свого значення і згодом: чіткість характеристики типу героя, стрункість композиції твору, розмежування видів і жанрів мистецтва, ясність мови і послідовність викладення, правдоподібність і достовірність зображуваного.

У середині XVIII ст. в епоху Просвітництва класицизм еволюціонує насамперед в ідейному та змістовному аспектах: набувають актуальності нові теми і конфлікти, які висвітлюють боротьбу за політичну і релігійну свободу (Вольтер та ін.), антифеодальні тенденції (М. Ж. Шеньє, Ж. Л. Давид).

Своєрідною інтерпретацією класицизму стала творчість І. В. Гете і І. Ф. Шиллера — так званий «веймарський класицизм».

Значним представником просвітительської естетики був Г. Е. Лессінг (1729-1781) — німецький філософ-просвітитель, драматург, естетик, теоретик мистецтва і літературний критик. Пафос його

естетичних поглядів визначала боротьба за створення демократичної національної культури. Він виступав за зближення мистецтва і літератури з життям, звільнення їх від аристократичної нормативності. Мистецтво, за Лессінгом, є імітацією природи. На противагу принципам ідеалізації та імітації антиків, які в німецькій естетиці Просвітництва утверджував І.-І. Вінкельман (1717-1768), Г. Е. Лессінг тлумачив імітацію природи широко, як пізнання життя. Він також визначав, що на відміну від просторових мистецтв, де предметом зображення є тіла з їхніми видимими властивостями, у поезії за допомогою слова передаються дії, що розвиваються в часі. Живопис більше ідеалізує, поезія ж глибше розкриває пристрасть, боротьбу, індивідуалізує, вона спроможна охопити життя в усьому його багатстві. В основних естетичних творах — «Лаокоон. Про межі живопису і поезії» (1766) і «Гамбурзька драматургія» (1767-1769) — Лессінг фактично підсумував ідеї естетики класицизму та позначив нові проблеми розвитку реалістичного мистецтва.

Лессінг залишався на позиціях «практичної» естетики, узагальнював практику художнього розвитку свого часу.

У добу Просвітництва відбувається важлива подія — до науки вводиться власне термін «естетика», що означає «сприймати за допомогою почуттів». Естетика як особлива наукова дисципліна виділяється в середині XVIII ст. О. Г. Баумгартеном (1714-1762). У 1750 р. виходить перший том написаного ним латиною трактату «Естетика», у першому параграфі якого говориться: «Естетика (теорія вільних мистецтв, мистецтво прекрасно мислити, мистецтво мислити аналогічно розуму) є наукою про чуттєве пізнання». До сфери естетичного Баумгартен відносить усі компоненти системи неутилітарних взаємовідносин людини зі світом (природним, предметним, соціальним, духовним), у результаті яких вона відчуває духовну насолоду. Суть цих взаємовідносин зводиться або до певного змісту, що чуттєво сприймається у формах, або до самодостатнього споглядання певного об'єкта (матеріального чи духовного).

З XVIII ст. почався регулярний і послідовний розвиток естетичних ідей у Росії і Україні. Його ознаменували перетворення Петра I, який масово звернув російську суспільну думку до досягнень європейської освіченості. Уже Ф. Прокопович (1681-1736) виступав пропагандистом ідей європейських мислителів Ф. Бекона і Р. Декарта. Але найбільш інтенсивний розвиток естетичної думки в Росії XVIII ст. відбувався під впливом естетики французького класицизму і Просвітництва (Д. Дідро та ін.).

Російський класицизм, як і західноєвропейський, виявився практично в усіх сферах художньої творчості. Він був тісно пов'язаний із просвітительською ідеологією. Йому властиві високий громадянсько-патріотичний пафос, висування на перший план античних сюжетів, інтерес до національної історії. Естетика і мистецтво класицизму поширилися в Росії завдяки діяльності Ф. Прокоповича, А. Кантеміра, В. К. Тредіаковського, О. П. Сумарокова.

Найбільш вагомий внесок у теорію і практику класицизму був зроблений М. В. Ломоносовим (1711-1765), який пов'язав естетику художньої творчості з естетикою буття і пізнання. Його естетичне і творче кредо викладено у вірші «Розмова з Анакреоном». М. В. Ломоносов відіграв важливу роль у реформі російської мови, що поклала кінець церковнослов'янській книжковій культурі. Значне розширення лексичного складу нової літературної мови, зближення її з розмовною і водночас збереження всього багатства письмової традиції — такі основні напрями реформаторської діяльності М. В. Ломоносова в російській словесності. Разом із В. К. Тредіаковським він розробив нову систему віршування. Поглядам М. В. Ломоносова притаманна нормативність, логічність, раціональність. Проте в його творчості поряд із логікою розуму певним чином визнається і стихія почуттів, натхнення, емоційного пориву

У духовному житті України XVIII ст. важливу роль відіграв випускник Києво-Могилянської академії Георгій Щербицький (1725-?). Він викладав в академії філософію, поетику, риторіку, був автором відомої в ті часи п'єси «Трагікомедія, нарицаєт Фотій, тобто про відступ західної церкви від східної». У ній Г. Щербицький намагався розкрити сучасні проблеми, зокрема конфлікт між католицизмом і православ'ям, використовуючи міфологічні мотиви. Цей прийом був широко розповсюдженим у культурній практиці Західної Європи XVIII ст., але на теренах України використовувався вперше.

Найбільш повно виражений розвиток естетичної думки на Україні в XVIII ст. у творчості видатного філософа, просвітителя, гуманіста і демократа Г. С. Сковороди (1722-1794). Естетичні і художні погляди — невід'ємний компонент його «осердченої» моральної філософії. На противагу платонівській доктрині про споконвічний розлад між філософією і поезією Г. С. Сковорода висуває ідею їхньої продуктивної взаємодії і спорідненості: філософію і мистецтво зближує зацікавленість у розумінні таємниць людського духу, моральному самовідно- ленні особистості,

спрямованості у майбутнє. Найважливіше завдання «пророчих муз» — передбачати майбутнє.

Орієнтація на єднання філософії і мистецтва дозволяє Г. С. Сковороді затвердити синтетичний метод дослідження істини і краси. У своїй художній творчості він відстоює єдність краси і добра, готує підґрунтя для розвитку реалізму в українській літературі.

В естетиці Г. С. Сковороди важливу роль відіграє органічний зв'язок з етикою. Поняття «серце», «сердечність» він звільнив від фізіологічного навантаження, тому сердечність для нього — синонім людяності, доброти, взаєморозуміння. На цій підставі розробляє Г. С. Сковорода естетичну категорію гармонії. Найбільш вагомими в естетичній спадщині філософа є «Сад божественних пісней» (1753-1785), «Наркісс» (1769-1771) і «Розмова п'яťох подорожан про щирий щастія в житті» (1773).

Закладені О. Г. Баумгартемом основи естетики розвивалися в естетичних системах видатних представників німецької класичної філософії І. Канта і Г. В. Ф. Гегеля.

І. Кант (1724-1804) — фундатор німецької класичної філософії. В естетичних поглядах так званого «докритичного» періоду розвитку його філософії (до 1770 р.) головна увага приділялася переживанням людини (трактат «Спостереження над почуттям піднесеного і прекрасного», 1764). У 1770-ті рр. І. Кант сформулював два найважливіших естетичних поняття — «естетична видимість» і «вільна гра». Першим поняттям він позначив ту сферу дійсності, що чуттєво сприймається і де існує краса. Другим поняттям — специфічну особливість краси: двоїсте існування, тобто існування одночасно в двох планах — реальному й умовному. Насолода мистецтвом, за І. Кантом, — це співучасть у грі.

Головний естетичний твір І. Канта так званого «критичного» періоду — «Критика спроможності судження» (1790). У ньому розроблена основна категорія його естетичної системи — доцільність як гармонійний зв'язок частин і цілого. Твори мистецтва, на думку Канта, як і створіння природи, мають органічну структуру.

Здатність естетичного судження виявляє наявність суб'єктивної доцільності в мистецтві, яка відбивається в категоріях «прекрасне» та «піднесене».

Прекасне аналізується І. Кантом відповідно до класифікації суджень за чотирма ознаками—якістю, кількістю, відношенням і модальністю. Звідси чотири визначення прекрасного: предмет незацікавленого благовоління називається прекрасним; прекрасне те, що всім подобається без поняття; краса — це форма доцільності

предмета без уявлення про його мету; прекрасне те, що викликає благовоління із силою необхідності.

І. Кант, таким чином, поєднав судження про прекрасне із «незацікавленим» задоволенням, що досягається спогляданням естетичної форми. Але все це Кант відносить тільки до «чистої» краси; головний же вид краси — «супутня», в якій реалізується ідеал. Вона припускає і мету, і інтерес та є «символом морально доброго», «вираженням естетичних ідей», що дають імпульс до пізнання, не зливаючись із ним.

Суть піднесеного, за І. Кантом, — у порушенні міри. Воно виступає мірилом моральності. Судження про піднесене потребує культури — розвинутої уяви та високої моральності.

Для творчості, на думку І. Канта, потрібен геній, який наділений чотирма необхідними ознаками: він створює те, що виходить за межі правил; його твори є зразком; не піддається поясненню, як створюється його твір; його сфера — не наука, а мистецтво. Надалі Кант відніс до сфери генія всю галузь творчої уяви.

Вищим у мистецтві Кант вважав не безцільну красу, а те, що підіймається до зображення ідеалу.

У «Лекції з естетики» Г. В. Ф. Гегеля (1770-1831) — головному творі, у якому викладена його естетична концепція, — естетика розглядається як філософія мистецтва. Її новизна полягає в акцентуванні зв'язку мистецтва і краси з діяльністю і працею людини: змінюючи предмети, людина запам'ятовує в них свої визначення, на цій підставі і виникає переживання краси. Завжди людяна, краса, за Г. В. Ф. Гегелем, — це чуттєва форма ідеї. Її сфера — видимість, що знаходиться «між безпосередньою чуттєвістю й ідеалізованою думкою». Чуттєве в мистецтві адресується двом «теоретичним» почуттям — зоровим і слуховим; воно завжди одухотворене. Гранично загальною естетичною категорією у Г. В. Ф. Гегеля виступає прекрасне. Її роль в естетиці аналогічна ролі категорії «буття» у філософії.

Г. В. Ф. Гегель не побудував системи естетичних категорій за принципом сходження від абстрактного до конкретного (як це зроблено в його логіці), замінивши її розглядом історичного розвитку мистецтва як прогресу у сфері духу. Тут критерієм виступає співвідношення між художнім змістом і його втіленням. Отже, філософом виділяються символічна форма такого співвідношення (домінує на Сході), класична (характерна для Античності) і романтична (переважає в християнській Європі). Історичну схему розвитку мистецтва Г. В. Ф. Гегель доповнює класифікацією його видів, в основу якої покладений суб'єктивний принцип — відчуття.

На рубежі XVIII-XIX ст. формується один із могутніх напрямів розвитку європейської думки — романтизм. Цей яскравий прояв європейського способу життя і світогляду, ідейний і художній напрям протягом XIX ст. виявляється у філософії, праві, політекономії, філології і, зрозуміло, особливо виразно в літературі і мистецтві, але в першу чергу він характеризує життя нової генерації — людей, молодість яких збіглася з Великою французькою революцією 1789 р.

Теоретики романтизму (Ж. де Местр, Ф. Шатобріан та ін.) протиставили світогляду просвітителів провіденціалізм, відповідно до якого весь хід історії визначається Богом, є здійсненням заздалегідь передбаченого «божественного плану». На відміну від просвітителів XVIII ст., які гаряче вірили в безумовність історичного прогресу, романтики бачили переважно його тіньову, негативну сторону. Їхня творчість, умонастрої і доля пронизані почуттям протесту проти «сили обставин», пошуком нових ідеалів.

Одна з основних історичних заслуг естетики романтизму — широка постановка питань народності в культурі. У боротьбі проти раціоналістичної абстрагованості класицизму романтики провели велику роботу з вивчення народної мови, збирання і публікації зразків народної творчості, широко використовували народні традиції у своєму мистецтві, виступали за зберігання своєрідних народних форм культури і побуту.

Революційність у настроях романтиків обумовлювалася критикою придушення особистості, поправлення її прав і пов'язувалася з боротьбою за волю творчості. Ними створюється концепція романтичного генія — творця, який спілкується безпосередньо з потойбічними силами.

У мистецтві найбільш гостро проявилися й суперечності романтизму. Романтики оголосили нещадну боротьбу омертвілим раціоналістичним канонам класицизму, його нормативному «прекрасному ідеалу», його догматизму. Відстоюючи необмежену волю творчості, романтики прагнули до національної та індивідуальної своєрідності, до яскравого вираження характеру, до опанування багатства людських почуттів і розкриття їх у незвичайних обставинах. Зображення суспільних суперечностей у мистецтві романтизму набуло характеру контрастного протиставлення особистості героя з його світом сильних почуттів і ідеальних поривів та убогої і ворожої навколишньої дійсності. Творчий метод романтиків характеризується тяжінням до зображення надзвичайних характерів і обставин, до вираження суб'єктивного світу людських почуттів і фантазії, поривом до ідеалу, творчої уяви.

Найбільш видатними представниками естетики романтизму були брати А. (1767-1845) і Ф. (1772-1829) Шлегелі, Новаліс (псевдонім Ф. фон Харденберга, 1772-1801), Ф. В. Шеллінг (1775-1854). За Ф. В. Шеллінгом, прекрасне існує як збіг ідеального і реального, духовного і матеріального, а необхідною умовою і первісним матеріалом мистецтва є міфологія. У мистецтві долається протилежність між морально-практичними і теоретичними початками, досягається рівновага і гармонія між свідомими і несвідомими чинниками творчості.

Традиції німецької класичної філософії розвивали К. Маркс (1818-1883) і Ф. Енгельс (1820-1895). Вони вписали проблематику естетики в широкий контекст соціальної дійсності, показали, що вирішальною, необхідною передумовою естетичного ставлення людини до дійсності є соціальні відносини, які склалися в тому або іншому типі суспільства. На противагу «старому» антропологізму вони в розкритті сутності людини перенесли центр ваги з її біологічної природи на соціальну. Цей принцип був ними поширений і на галузь естетики з урахуванням її специфіки. Основи марксистської естетики закладені у творах «Економічно-філософські рукописи 1844 року», «Святе сімейство», «Німецька ідеологія», «До критики політичної економії», у листах Ф. Енгельса до М. Каутського і М. Гаркнесс, у листуванні К. Маркса і Ф. Енгельса з Ф. Лассалем із приводу його трагедії «Франц фон Зиккинген» та ін. У цих працях із позицій діалектичного та історичного матеріалізму розроблені головні проблеми естетики: виникнення естетичних почуттів і спроможностей на основі суспільно-історичної практики; місце мистецтва в житті суспільства; історичні закономірності естетичної діяльності; природа творчості «за законами краси»; закономірності функціонування художнього ринку в капіталістичному суспільстві тощо.

Завершеної естетичної системи К. Маркс і Ф. Енгельс не створили. Їх ідеї щодо окремих питань мистецтва розвивали Г. В. Плеханов,

Ф. Меринг, П. Лафарг, Р. Люксембург, а в ХХ ст. — А. В. Луначарський, В. В. Боровський, М. С. Ольмінський, А. Грамші, К. Кодуелл, Р. Фоці та ін. Проте через орієнтованість послідовників Маркса на класову боротьбу і соціальну революцію проблеми естетики в марксизмі, особливо в другій половині ХХ ст., розглядалися в контексті ідеологічної боротьби як спекулятивна система догматичного нормування художньої творчості та — ширше — чуттєвого пізнання в цілому.

Сучасні проблеми марксистської естетики полягають у реконструюванні естетичних поглядів К. Маркса і Ф. Енгельса. Це потребує їхнього очищення від наступних спекулятивних нашарувань, з одного боку, і вписування в широкий контекст немарксистських естетичних систем ХІХ-ХХ ст. — з другого.

У немарксистській естетиці ХІХ ст. вирізняється позитивізм — естетична система французького філософа О. Конта (1798-1857). Проголосивши позитивізм своєю вершиною інтелектуальної еволюції людства, він абсолютизував конкретну річ і зневажав питаннями зв'язку, залежності, що виникають між речами. На традиції позитивістської філософії О. Конта спирався натуралізм — мистецький напрям, поширений у Франції в другій половині ХІХ ст. (Г. де Мопассан, Е. Золя, брати Е. і Ж. Гонкури та ін.).

Найбільш характерною рисою позитивістської ідеології був еволюціонізм. Позитивісти зводили соціальні процеси до природних — фізичних, біологічних і особливо психологічних. Вони розглядали суспільство як «соціальний організм», шукали закономірності його розвитку у формі поступових еволюційних змін від простого до складного, від однорідного до різноманітного, розглядали революційні потрясіння як «аномалії» історичного розвитку. Натуралісти в мистецтві прийняли і відтворили цю тезу.

Натуралісти прагнули до безпристрасного, «об'єктивного» відтворення реальності в мистецтві, до кропіткого «нанизування» фактів. При цьому вони з особливою старанністю розробляли випадки хворобливого психічного стану особистості, аморальної поведінки. Теми «поганої» спадкоємності, свідомий акцент на аналізі патології особистості широко подані в серії романів Е. Золя «Ругон-Маккари», в якій найбільш послідовно втілені теоретичні принципи натуралізму. Позиція Е. Золя була добре відома в Німеччині, і ряд німецьких письменників активно підтримували натуралізм. Теорія спадкоємності, якою захоплювалися німецькі натуралісти, насамперед І. Шлаф і А. Гольц, достатньо легко поєднувалася з естетикою Ф. Ніцше (1844-1900).

Розвиток естетичної теорії в Росії і Україні в ХІХ ст. характеризується високою інтенсивністю. На початку ХІХ ст. російська естетична думка перебувала під впливом німецької класичної і романтичної естетики. Ідеї Ф. В. Шеллінга і Г. В. Ф. Гегеля розвинуто у першому російському систематичному творі з естетики — «Досвід науки витонченого» О. І. Галича (1825).

Характерними рисами російської і української естетики ХІХ ст. є критика естетизму, прагнення перебороти умоглядний підхід до

художньої творчості, розглядати естетичні питання в їхньому органічному зв'язку з моральною і соціальною проблематикою.

З критикою естетичних систем І. Канта і Ф. В. Шеллінга виступили в першій половині ХІХ ст. в Україні В. Н. Каразін, І. О. Рижський, П. Д. Лодій, Т. Ф. Осиповський, П. М. Любовський, М. О. Максимович, О. І. Стойнович, О. О. Козлов, П. М. Шумлянський та ін.

П. Д. Лодій (1764-1829) розвинув у своїй спадщині введені Скворородою поняття «серце», «сердечність», «осередеченість». Він обґрунтував ідею «наукування серця», яка згодом стала провідною в контексті українського романтизму. Він також розробляв поняття «досконале» — одне з центральних для естетики класицизму, — за допомогою якого визначав категорію «прекрасне». Красу він визначав як конкретні форми втілення прекрасного. Досконалість, вважав Лодій, є узгодженість речі в єдиному, тобто в меті. Для досягнення мети «у суцюзому все узгоджується», і це і є «початок досконалості». У свою чергу, краса — це, за Лодієм, «досконалість переживання пізнавального», тобто поняття, визначення якого можливе саме через «сердечність», через почуття і силу його переживання людиною. Так само і потворність визначалася філософом як «недосконалість почуттів при сприйманні пізнавального».

Важливим кроком у розвитку української естетичної думки були праці М. О. Максимовича (1804-1873), який першим в українській науці обґрунтував поняття «народність». В основу його визначення вчений поклав «усну словесність» народу, що пов'язувало його погляди з ідеями народницького руху російської інтелігенції середини ХІХ ст. М. О. Максимович був прихильником ідеї народної освіти, культури, просвітництва. Разом із тим народ, на його думку, має власну свідомість. Вона втілюється в народній, зокрема історичній, поезії, і насамперед її демонструє «Слово о полку Ігоревім». Захоплення фольклористикою згодом привернуло вченого до вивчення народнопоетичної літературної творчості, яка разом із писемною літературою стала розглядатися як складова української культури і мистецтва.

У 1830-50-ті рр. значного розвитку набула харківська філософська школа, осередком якої був заснований В. Н. Каразіним (1773-1842) Імператорський Харківський університет. І. Я. Кроненберг (1788-1838) — послідовник Ф. В. Шеллінга — відстоював самостійність естетики як філософської науки, предметом якої є всі прояви витонченого в навколишньому світі. Для нього актуальними

були питання про межі прекрасного, його вияви в природі, суспільстві, людській душі тощо.

У праці А. Л. Метлинського «Погляд на історичний розвиток теорії прози і поезії» (1850) обговорювалися питання про роль і місце релігійного світогляду в мистецтві. Центром цього обговорення була проблема співвідношення понять «істина», «добро» і «краса». Мистецтво, на думку А. Л. Метлинського, не в змозі розкрити сенс і зміст цієї тріади повністю, без тісного зв'язку з філософією і релігією. Саме такий зв'язок історично склався в християнську добу, коли мистецтво мирило природу і дух, свободу і необхідність, кінцеве і безмежне. Мистецтвознавча орієнтація концепцій науковця органічно єдналася із загальними тенденціями розвитку вітчизняної естетичної думки середини ХІХ ст.

У 1840-ві рр. критичний підхід до естетичної думки проявився насамперед в ідеях революційних демократів — В. Г. Белінського, який опановував гегелівську естетику під знаком розробки теорії реалізму в мистецтві; М. О. Добролюбова, який розвивав принципи народності, ідейності і соціальної спрямованості літератури. Д. І. Писарєв акцентував увагу на утилітарному значенні мистецтва і фактично заперечував мистецтво та скасовував естетику як науку.

Естетика М. Г. Чернишевського (1828-1889) — результат критичного переосмислення попередніх естетичних теорій. Він критикував тезу німецької класичної естетики про те, що прекрасне в навколишньому світі недосконале, мінливе у своїй красі, одиничне. У дисертації «Естетичні відношення мистецтва до дійсності» вчений сформулював думку, що стала ключовою для розвитку критичного реалізму в російському мистецтві середини ХІХ ст.: прекрасне — життя в усьому різноманітті своїх проявів, «життя, яким воно повинне бути за нашими поняттями». Вирішуючи проблеми суб'єкта естетичної оцінки і сприйняття, критеріїв прекрасного, він звернувся до реальних переживань людини, до особливостей її психології і смаку. Щира краса, за М. Г. Чернишевським, є краса, що зустрічається в житті. Мистецьке відтворення реальності, проте, не варто розуміти як механічне копіювання в дусі теорії «імітації природи». Центральне завдання художника — осмислити явища життя, розкрити їхній зв'язок і взаємовідношення. При цьому мистецтво, подібно до науки, але з позицій естетичних, повинно дати водночас і пояснення, і оцінку навколишньому світу, винести йому свій «вирок». М. Г. Чернишевський сформулював важливі положення про історичну мінливість уявлень про прекрасне, про соціально-

культурну обумовленість естетичних уявлень і ідеалів різних суспільних груп.

Значний внесок у розвиток естетичної думки в Україні середини ХІХ ст. належить Т. Г. Шевченку (1814-1861). У своїх творах він виступає як виразник селянського естетичного ідеалу.

Л. М. Толстой (1828-1910) у трактаті «Що таке мистецтво?» виступив із різкою критикою естетизму та мистецтва, які не орієнтуються на безпосередній моральний вплив на людину, вбачаючи головне завдання художньої творчості в морально-релігійному зближенні людей за допомогою емоційного «зараження».

Естетика слов'янофілів, до якої за своїми характерними рисами близька й естетика українофілів, укладалася під знаком консервативно зрозумілої ідеї народності і самобутності мистецтва, яка трактувалася як зберігання і вираження в мистецтві «органічного» національного укладу і характеру, «народного духу» (І. В. Киреєвський, П. О. Куліш та ін.).

Характерне для естетичних поглядів Ф. М. Достоєвського підкреслення морально-релігійного значення краси і мистецтва має своєрідні риси естетичної есхатології — «краса врятує світ».

На межі ХІХ-ХХ ст. формується естетична концепція символізму. Вона виникла в умовах передчуття і початку кризи новоевропейської культурної парадигми. Ця концепція також була своєрідним неоромантичним протестом проти девальвованих цінностей позитивізму і прагматизму, які панували в європейському способі життя ХІХ ст. Символізм був генетично пов'язаний із романтизмом початку ХІХ ст., звернувся до художнього втілення ідей, що перебувають за межами почуттєвого сприйняття, до ідеальної сутності світобудови — до трансцендентної Краси. Основні риси символізму — інтуїтивне збагнення світової єдності через виявлення символічних відповідностей і аналогій; віра в близькість внутрішнього духовного життя художника до деміурґічного акту Створення світу. Етична й естетична програма символізму мислилася як «життєтворчість», що виходить за межі мистецтва, як справа загальнокультурного творення.

В естетичній думці Росії уявлення про мистецтво як про «перетворення» життя були розвинуті В. С. Соловйовим (1853-1900). Його концепція краси як матеріально втіленого символу абсолюту істотно вплинула на становлення естетичної теорії російського символізму так званої «срібної доби» (О. Блок, А. Бєлий). В. Іванов визначив завдання мистецтва як прямування «від реального до найреальнішого».

Естетика символізму також вплинула на художню творчість Лесі Українки, М. М. Коцюбинського, І. Я. Франка.

І. Я. Франко (1856-1916) залишив багату художню, науково-теоретичну і літературно-критичну спадщину. Основні категорії естетики, проблема відносності естетичних уявлень досліджуються ним у трактаті «З секретів поетичної творчості» (1898-1899). Він привітав появу експериментальної естетики, наполягав на важливості психологічних досліджень для розуміння сутності творчості. У статті «Література, її задачі і найважливіші риси» (1878) літератор підкреслював, що література відбиває життя, працю, мову і мислення своєї епохи.

Розгляд естетичної сфери з погляду її місця в цілісності «духовного буття» характерний для філософів релігійно-ідеалістичного напрямку, які трактували антиномії етичного й естетичного, естетичного й релігійного і т. п. (М. О. Бердяєв та ін.). П. О. Флоренський (1882-1937) у творах «Храмове дійство як синтез мистецтв» (1922), «Обернена перспектива» (вид. у 1967 р.), «Закон ілюзій» (вид. у 1971 р.), «Емпірея й емпірія» (вид. у 1986 р.) стверджував, що сфера естетичного, краси в її найбільш витончених, але доступних сприйняттю формах — це межа між небесним і земним світами, яка долається у формах церковного мистецтва і церковного культу. Краса — центральна категорія естетики П. О. Флоренського, яка трактується як краса християнського ідеалу і християнських святинь. Із позицій православного світогляду П. О. Флоренський критикував сучасну західну культуру, звинувачуючи її в зраді християнському ідеалу. Мислитель поєднав естетику з теоретичним обґрунтуванням православного релігійного світогляду.

Своєрідний естетизм, частково споріднений із поглядами Ф. Ніцше, характеризував твори К. М. Леонтьєва (1831-1891) і В. В. Розанова (1856-1918), що передбачили деякі мотиви пізньої естетики ХХ ст. — фрейдизму й інтуїтивізму, критику масового мистецтва і нівелювання культури.

Вплив позитивізму в Росії в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. позначився в розчиненні естетики в історії культури і поезиці у О. М. Веселовського. Теорія художнього образу, що засновується на філософії мови, розвивається у творах О. О. Потебні і його учнів (О. В. Запорожця, П. І. Зінченка та інших представників так званої харківської психологічної школи).

5. Одним із найбільш впливових напрямів західної естетики ХХ ст. вважається інтуїтивізм А. Бергсона (1859-1941), який трактував інтуїцію як нічим не обмежений засіб проникнення в таємниці світу.

А. Бергсон відстоював ідею повного відриву мистецтва від дійсності. Прихильники інтуїтивістської естетики спробували відродити і затвердити за умов ХХ ст. основні положення теорії «чистого», «незацікавленого» мистецтва, що виникла у Франції ще в першій половині ХІХ ст. і була пов'язана з ім'ям Т. Готьє.

Традиційні тези теорії «чистого» мистецтва — самоцінність художньої творчості, незалежність мистецтва від суспільних вимог, від політики — переростали в ідеї елітарності художника і творчості. Елітаристські тенденції в позиції інтуїтивістів поглибили розрив між художником і основною частиною художньої аудиторії. Презирство до просвітньої і виховної функцій мистецтва, переконання, що глибока і шляхетна культура завжди залишається культурою для обраних, призвело естетику інтуїтивізму до відмови від істотно значимої соціальної проблематики в мистецтві.

Велику популярність у ХХ ст. набув психоаналіз — вчення, розвинуте З. Фрейдом (1856-1939). Психоаналіз він розумів як єдність трьох положень: несвідоме; вчення про дитячу сексуальність (яке, по суті, переросло у твердження, що сублімована (перетворена) статевая енергія є джерелом людської творчої активності); теорія сновидінь. Вчення про несвідому сферу психіки людини є ядром психоаналізу. Найбільш важливими рисами несвідомого, за Фрейдом, є позачасовість, спадкоємність, активність, ірраціональність. Науковець розумів несвідоме як позачасову психологічну сферу, яка не підпорядковується кантівській тезі про «простір і час як необхідні форми нашого мислення». Несвідоме — спадкова психічна сфера, що виступає в теорії Фрейда антагоністом свідомості, складається із забутих вражень дитинства, уроджених інстинктів, спогадів, що зв'язують сучасну людину з предками ще з доісторичних часів. Безпосередньо ілюстрували окремі положення фрейдизму такі напрями мистецтва ХХ ст., як експресіонізм (Б. Брехт, О. Кокошка, Е. Нольде, Й. Бехер та ін.) і сюрреалізм (М. Ернст, С. Далі, А. Бретон, Ф. Супо, С. Беккет та ін.).

Із середини ХХ ст. поширення, особливо серед творчої інтелігенції, набуває естетика екзистенціалізму, яка ґрунтується на концепції абсурдності життя. Найбільш повно вона виявилася у творчості

А. Камю (1913-1960). Для нього весь світ, усе людське суспільство — суцільне «непорозуміння», абсолютний абсурд. Люди принципово самотні, замкнені, приречені на взаємне нерозуміння. Кожна людина — цілий світ, але ці світи не пов'язані один з одним.

Спілкування людей є поверхневим і не торкається глибин душі, не веде до розмикання самотності.

Свого розвитку екзистенціалістська естетика набула у творчості французького філософа і письменника Ж.-П. Сартра (1905-1980). Він визначає естетичне сприйняття як діяльність уяви, школу свободи свідомості: як сферу, в якій свідомість знаходить можливість «заперечити» даність і надати людині, «опредмеченій» реальністю, радість волі.

Одним із найвідоміших мислителів ХХ ст. є М. Хайдеггер (1889-1976), естетична творчість якого зосереджена на питаннях природи художньої творчості, філософії мови і т. ін. На думку М. Хайдеггера, естетика посідає середнє місце між поезією і наукою, але не підпорядковується цим засобам мислення. Філософ стверджує, що західна цивілізація, яка обрала шлях розвитку, заснований на експлуатації природи, прискоренні технологічного прогресу, не коректується моральними нормами. Основне завдання філософії, за М. Хайдеггером, — звернути західну цивілізацію з помилкового шляху, повернутися до забутих витоків мислення, до справжнього буття. Це обумовлює єдність тем хайдеггерівської філософії — філософія людини і філософія мови, критика техніцизму і критика метафізики, заклики до нової міфології і естетичне тлумачення поетичних текстів.

Власна філософська мова М. Хайдеггера виступає як засіб корегування, уточнення понять, які відповідають значенням слів сучасної мови. Цьому служить принцип так званої деструкції. Мову філософ розуміє як поетичне мислення, а «мислення є поезія». Початкова мова — це поезія як «споконвічне називання буття», як «твердження буття», «твердження істини».

Тема відносин художника і маси, юрби стає лейтмотивом міркувань видатного іспанського філософа Х. Ортеги-і-Гассета (1883-1955). Він прагнув створити філософію нового типу, що не придушує звичайної людини своїм догматизмом, категоричністю та науковістю, а максимально до неї наближується, що допомагає їй у повсякденному житті. Головні його пошуки зосередились навколо естетичних, соціологічних і власне екзистенціальних проблем окремої особистості, її взаємовідносин із навколишнім світом, з іншими людьми. Класичним твором Ортеги-і-Гассета стало есе «Дегуманізація мистецтва» (1925). Основні положення теорії «дегуманізації мистецтва» зводилися до розподілу реального предмета і предмета мистецтва, до пріоритету власне естетичного переживання художника, його ставлення до дійсності, очищеного від особистого емоційного пафосу, від власного ставлення до світу.

Теорія дегуманізації була висунута Ортегою як осмислення явищ і об'єктивний результат розвитку мистецтва ХХ ст.

Естетичні погляди та теорії ХХ ст. зумовлені істотними змінами життя сучасного суспільства й механізмів сучасної культури. Поява і розвиток засобів масової комунікації, індустріально-комерційний тип виробництва та розподілу стандартизованих духовних благ, відносна демократизація культури, підвищення рівня освіченості мас, збільшення часу дозвілля тощо сприяли формуванню явища масової культури. Серійна продукція масової художньої культури має низку специфічних ознак: примітивне зображення примітивних людських стосунків; низ- ведення соціальних конфліктів до сюжетно цікавих сутичок «гарних» і «поганих» людей; розважальність, кумедність, сентиментальність, орієнтованість на підсвідоме та інстинкти; формування в споживача масової продукції прагнення володіння, почуття власності, національних і расових забобонів, культу успіху, культу сильної особистості і водночас культу посередності і т. ін. Ці та інші ознаки характеризують кризовий стан культури ХХ ст. у цілому та мистецтва зокрема. При загальній орієнтації на масу механізм дії масової культури розшаровує духовну продукцію за типами споживачів, тим самим поглиблюючи соціальну стратифікацію суспільства.

Масова культура має двоїстий характер. Через систему масової комунікації мільйони людей одержують можливість ознайомитися з творами мистецтва, але водночас твори, які масово тиражуються, втрачають якість істинності, не відрізняються від побутового інвентарю, використання якого не потребує концентрації духовних зусиль. Тим самим відбувається девальвація духовних цінностей, що призводить до втрати унікальності мистецтва.

Ситуація втрати мистецтвом свого традиційного змісту пов'язана з явищем модернізму. Термін «модернізм» хоча і використовується широко для позначення явищ сучасної культури, однозначного визначення не набув, так само як і його часові рамки. Найважливішою рисою модернізму як етапного й епохального явища в культурі є войовниче заперечення традицій Нового часу. Це призводить до того, що місце характерної для цього часу моралі займає естетський аморалізм, а місце естетики марних за умов духовної кризи ХХ ст. ідеалів, залучених із художньої культури Античності і Відродження, — естетика неподобства. Стара віра у «вічні істини» замінюється релятивізмом, відповідно до якого істин стільки ж, скільки думок, «переживань», «екзистенційних ситуацій».

Глибоко суперечливий характер модернізму виявляється вже при його виникненні. Існує величезна різниця між духовним напруженням його творців, їхнім своєрідним мистецтвом, що передчуває безодню духовної катастрофи ХХ ст., і потенційними наслідками цього мистецтва, відкритими ним можливостями. Ідеться про каламутний потік масової культури, котра девальвує саме ті цінності, на які спиралися засновники модернізму. Кожне нове покоління художників-модерністів відверталось від своїх попередників, заперечувало їхні досягнення. Це неминуче призводило до руйнації цінностей модерністського мистецтва, яке логічно закінчилося виродженням модернізму в масову культуру.

Модернізм пов'язаний із відчуженістю людини та епохальними відчуттями самотності, песимізму, маргінальності, туги і безвихідності. Звідси випливають дві важливі риси культури модернізму: гіпертрофія суб'єктивної волі художника як органу тієї родової суб'єктивності людської культури, що була виявлена як нова якість культури ще на зорі модернізму, і руйнація ідеальних меж суб'єкта під тиском безглузлого ходу речей, вираженого масовою культурою, що вкладає ту суб'єктивність, яка плекається художником, у прокрустове ложе споживчих груп, типів, страт і т. ін.

У руслі новітніх естетично-художніх пошуків у 1910-20-ті рр. ХХ ст. складається концепція структурно-семіотичної естетики, яка на Заході дістала назву структуралізму.

Ця теорія розглядає мистецтво як особливу мову або систему знаків, а окремий художній твір — як текст або послідовність знаків цієї системи. Найбільш ранні концепції структуралізму склалися в Росії на рубежі 1900-1920-х рр. у працях Московського лінгвістичного гуртка (Р. О. Якобсон, Г. Г. Шпет та ін.) і Товариства поетичної мови (ОПОЯЗ) (Ю. М. Тинянов, Б. М. Ейхенбаум, В. М. Жирмунський, В. Б. Шкловський та ін.) та знайшли продовження у так званій «формальній школі». Вона вивчала конструкцію художньої форми і чинники, що її складають. Пізніше ідеї структуралізму розроблялися головним чином у працях Празького лінгвістичного гуртка, в якому головну роль відігравали вихідці з Росії — Р. О. Якобсон, М. С. Трубецької та ін. Вони створили концепцію структуралізму, що здобула міжнародного визнання й дотепер зберігає свою впливовість. У центрі цієї концепції — вчення про естетичну функцію і естетичну норму.

У подальшому це вчення розроблялося в працях Московсько-Тартуської семіотичної школи, яку очолював Ю. М. Лотман. Естетичні дослідження Московсько-Тартуської школи тісно пов'язані з

культурологічними, що відбилося, зокрема, у вивченні генези символів у мистецтві.

У складі структуралізму вирізняється також французький напрям, який склався під впливом ідей К. Леві-Стросса, який, у свою чергу, сприйняв ідеї Г. Г. Шпета і М. М. Бахтіна.

Суцільне тлумачення змістовно-значеннєвих і формальних особливостей твору в їхній взаємозумовленості дав М. М. Бахтін (1895-1975). Науковець також увів до художньо-естетичного аналізу ідею «діалогічної свідомості». Основне коло своїх студій сам вчений визначав як філософську антропологію, розглядаючи з цих позицій архітектоніку естетичного об'єкта. М. Бахтін трактував форму як форму змісту мистецького витвору. Це відрізняло його позицію від трактування форми формалістами, які бачили в ній форму матеріалу, що призводило до ототожнення форми із зовнішньою композицією твору. У межах художнього твору естетично значуща, особистісно оформлена, ціннісно визначена змістовна позиція не поодинокі, їй протистоять інші ціннісні позиції, з якими вона вступає в комунікативні — діалогічні — відносини. Просторово-часові межі діалогу в подієвому ряді художнього твору, які надають йому смислової визначеності, М. Бахтін визначає поняттям «хронотоп».

Діалектику художньої форми розробляв О. Ф. Лосєв (1893-1988), який також звертався до проблем символу та міфу. Проблеми історії естетики як самостійної дисципліни й естетики різних форм художньої творчості розроблені О. Ф. Лосєвим, С. С. Аверинцевим, Д. С. Лихачовим, В. Ф. Асмусом, А. В. Гулигою.

Поряд із теоретико-філософськими естетичними системами в ХХ ст. сформувалися естетичні вчення, пов'язані з творчою художньою практикою. Насамперед тут варто назвати праці В. В. Кандинського і К. С. Малевича, що стали фундаментом теорії абстрактного мистецтва — однієї з течій модернізму — і здобули в 1910-30-х рр. світового визнання. На рубежі 1920-30-х рр. в Україні складається літературна школа «неокласиків» (М. К. Зеров, М. Т. Рильський та ін.), розвивається театральна система Леся Курбаса (1887-1942), яка вплинула на модерністську реформу світового театру ХХ ст.

Модернізм, що поривав із культурно-історичною традицією і прагнув наново творити історію культури згідно з власними програмами і проектами, згодом сам перетворився у певну художню традицію і зайняв відповідне місце в історичній періодизації культури.

Тим самим як стадіальна характеристика історичного процесу він вичерпав себе, що відкрило новий період історії культури, який дістав назву «постмодернізм». Його перші симптоми були зафіксовані в середині 1970-х рр.

Постмодернізм — масштабне явище культури, яке в 1970-80-ті рр. охоплює філософію, естетику, мистецтво тощо, протипоставлені практиці модернізму. Він пов'язаний з умонастроєм «утоми», розчаруванням в ідеалах і цінностях минулого з їхньою вірою в прогрес, торжество розуму, безмежність людських можливостей і одночасно — в ідеалах модернізму з його пафосом радикалізму, ентузіазму, діяльності й спрямованості до твердження нових, штучно вироблених, спроектованих цінностей.

Для постмодернізму характерна рефлексія з приводу модерністської концепції світу, ігрове освоєння дійсності, перетворення світу культури в середовище мешкання людини. Постмодернізм характеризується також «ентропійним» станом культури, який відзначений есхатологічними настроями, естетичними «мутаціями» та еkleктизмом. Цьому явищу притаманне й взаємопроникнення художніх стилів, еkleктичне змішання художніх мов, вторинність образів. Постмодернізм вирізняється тотальним конформізмом, передчуттям «кінця історії», моральною амбівалентністю особистості, її есхатологічною тугою і панічним станом, іронічною та самоіронічною позицією митця. Постмодернізм прагне ввести до контексту сучасного мистецтва весь досвід світової художньої культури шляхом її іронічного цитування і коментування.

Естетика постмодернізму підтверджує плюралізм цінностей, що неминуче веде до внутрішньої трансформації категоріальної системи класичної естетики. Постмодерністська естетика принципово анти-систематична, адогматична, далека від замкнутості концептуальних побудов. Краса як вираження прекрасного в постмодернізмі трактується як поєднання чуттєвого, концептуального і морального та інтелектуалізується. Центральне місце в ідеології постмодернізму посідає іронія, що виступає як смислоутворюючий принцип мистецтва. Мистецтво в цілому розуміється як єдиний нескінченний текст, створений сукупною творчістю, а історія — як єдиний час-простір безкрайньої творчості, в яких переважають принципи маргіналізму, відкритості, описовості, безоціночності.

У контексті постмодерністської критики надбань культури ХХ ст. розгортається концепція постструктуралізму. Це назва ряду філософсько-методологічних підходів до осмислення культурної діяльності, які склалися в 1970-90-ті рр. на основі рефлексії і критики

структуралізму. У центрі цієї критики — обмеженість структуралістського підходу до людини, неможливість пояснити її поведінку, виходячи тільки зі структурного розуміння людської свідомості.

Новітні естетичні концепції, які особливо інтенсивно розвиваються в західноєвропейській філософії (Ж. Деррида, Ж. Делез та ін.), ще тільки знаходять своїх послідовників у вітчизняній філософсько-естетичній думці. Ці концепції закарбовують «кризову свідомість», яка виникає за умов вичерпаності культурної парадигми Нового часу. Різноманітні й суперечливі естетичні концепції ХХ ст. свідчать про те, що людство стоїть перед проблемою складання нової картини світу, основні контури якої будуть визначені вже в ХХІ ст. Певно, туди ж сягають і узагальнюючі естетичні системи майбутнього.

Навчальне видання

Автор: **Т. В. Пилипенко**

Логіка, етика й естетика
Курс лекцій

Формат 60x84/16

Папір друк. 653/142. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 1,4

Обл. – вид. арк.

Тираж 50 прим. Зам. _____

Видавничий відділ

Миколаївського державного аграрного університету.

54020, м. Миколаїв, вул. Паризької комуни, 9

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4490 від 20.02.2013 р.